

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ
XALÍQ BİLIMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGİKALÍQ İNSTITUTÍ**

P.Berdanova, P.Abdalieva, Sh.Oteniyazova

Didaktika

(oqıw-metodikalıq qollanba)

NÓKIS-2016

Dúziwshiler: P.Berdanova, P.Abdalieva, Sh.Oteniyazova

Bul metodikalıq qollanba pedagogika pániniń arnawlı tarawı bol ǵ an oqıtıw teoriyasın úyretiwshi didaktika bóliminde úyreniletu ǵ in bir qansha mashqalalar haqqında ma ǵ lıwmat beriledi. Tiykarınan bul miynette didaktikaniń payda bolıw hám rawajlanıw tariyxı, oqıtıw procesi, oqıtıwdıń mazmunı, oqıtıw metodları hám quralları, oqıtıwdıń shólkemlestiriw formaları hám oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların bahalaw máselelerine keńnen toqtal ǵ an. Sonıń menen birge, bul miynette didaktikalıq materiyyallar ǵ a baylanıslı test tapsırmaları hám qada ǵ alawshı sorawlar berilgen.

Miynet joqarı oqıw orınlarınıń pedagogika qánigeligi hám de bul taraw boyınsha qızı ǵ ıwshılardıń keń jámiyetshiligi ushın arnal ǵ an.

Juwaplı redaktor:

B.Qurbanbaeva - Ájiniyaz atında ǵ 1 NMPI Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń úlken oqıtıwshısı, filologiya ilimleriniń kandidatu

Pikir bildiriwshiler:

U.Seytjanova - Ájiniyaz atında ǵ 1 NMPI Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrası docenti, pedagogika ilimleriniń kandidatu

A.Bekimbetova- Berdaq atında ǵ 1 QMU Pedagogika hám psixologiya kafedrası docenti, pedagogika ilimleriniń kandidatu

Oqıw - metodikalıq qollanba Ájiniyaz atında ǵ 1 Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu ilimiy oqıw-metodikalıq keńesi qararı (11-mart 2016-jıl ǵ 1 №9-sanlı bayanlama) menen baspadan shı ǵ arıw ǵ a usınıs etilgen.

KIRISIW

Házirgi zaman pedagogikasında didaktika oqıtıw hám bilim beriw teoriyası menen shu ǵ ıllanatu ǵ in ayırıqsha taraw sıpatında qaraladı. Oqıtıwdıń mazmunın

anıqlaw, oqıtıw procesi nızamlılıqların ashıp beriw hám de oqıtıwdıń eń nátiyjeli usıl hám jolların tabıw didaktikanıń tiykarǵı mashqalaları esaplanadı.

Bul metodikalıq qollanba pedagogika pániniń didaktika tarawına tiyisli temalardı óz ishine qamtıǵan bolıp, onda bilim beriw hám oqıtıw teoriyasınıń wazıypaları hám áhmiyeti, tiykarǵı túsinikleri, házirgi dáwir didaktikalıq rawajlanıwdıń tiykarǵı baǵdarları, úzliksiz bilim beriw koncepciyası, onı házirgi dáwir pedagogikasında iske asırıwǵa hár túrli jantasıwlar haqqında maǵlıwmat berilgen.

Sonday-aq, házirgi zaman didaktikası hám jeke metodikasında oqıtıw metodlarına sıpatlama beriwge hár qıylı jantasıwlar, ayırım oqıtıw metodlarınıń sıpatlaması, oqıtıw principi hám nızamlılıqları, orta arnawlı bilimlendiriwdiń mazmunı, oqıtıwdıń mazmunın belgilewshi tiykarǵı hújjetler, oqıtıwdıń shólkemlestiriw haqqında túsinik onıń hár túrliligi, oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları hám oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların diagnostikalawǵa ayırıqsha toqtap ótiledi.

Bunnan tisqari hár bir tema sonday metodikalıq tárizde dúzilgen bolıp, olar temanıń maqsetin, maznunın ashıp beriw menen birge, tákirarlaw ushın sorawlar hám temalar boyınsha test tapsırmaları berildi, aqırında tiykarǵı ádebiyatlar dizimi keltirilgen.

Bunday tártipte dúzilgen tekstler oqıwshılardıń óz betinshe pikirlewi, óz ústinde jedelirek islewinde qolaylılıqlar jaratadı.

Bul metodikalıq qollanba joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları hám talabaları, orta arnawlı bilimlendiriwi oqıtıwshı hám oqıwshıları ushın metodikalıq kórsetpe sıpatında qollanıwǵa arnaladı.

DIDAKTIKA - OQITIV TEORIYASI SIPATINDA. OQITIV PROCESI ULIWMA SISTEMA SIPATINDA. OQITIV PRINCIPLERI

Jobasi:

1. Didaktika haqqında túsiniq. Didaktikanın predmeti hám wazıypaları. Didaktikanın payda bolıw hám rawajlanıwı.
2. Didaktikanın túsiniqler sisteması hám tiykarǵı kategoriyaları.
3. Zamanagóy pedagogikada oqıtıw paradigma (modeli)ları.
4. Oqıtıw nızamlılıqları hám principi.

«Didaktika» sóziniń tıp deregi grek tilinen alınǵan bolıp, didaktikos - oqıtıwǵa tiyisli bolǵan «oqıtıwshı», al didasko - «úyreniwshi» degen mánini ańlatadı.

«Didaktika» túsiniǵı pedagogika ilimine belgili nemis ilimpazi V.Ratke (1571-1635) tárepinen engizilgen bolıp, Ratke didaktikanı oqıtıw iskusstvosı, yaǵnıy ámeliy uqıplılıq dep kórsetedi. Bul túsinikti dálillew hám tallaw hár qıylı tariyxıy, dáwirlerde hár qıylı ózgerislerge ushıradı:

Ya.A.Komenskiy (1592-1670) óziniń «Ullı didaktika» atlı teoriyalıq traktatında didaktikanı «hámmeni hámme násege oqıtıwshı universal óner»,- degen pikirdi bildiredi.

I.F.Gerbert (1762-1841) didaktikanın teoriyalıq tiykarların dúze otırıp, onı «tárbiyalawshı» oqıtıwdıń ishki bir pútin, qarama-qarsılıqsız teoriyası,-dep túsindirip, oqıtıw hám oqıw processlerin birlestiredi.

K.D.Ushinskiy (1824-1870) - dúnyanı sezimli hám racional biliwdiń tiykarında oqıtıwdıń teoriyası hám praktikası, psixologiya hám pedagogika arasında baylanıslar ornatiw zárúrligi mashqalasın alǵa súredi.

D.D`yun (1859-1952) oqıtıw procesinde balanın aktiv roline dıqqat awdaradı. Ol ámeliy iskerlik principinen balanın jeke tájiriybesi hám balanın aqılıy iskerlik hám uqıplılıqların qalıplesiwi menen tiykarlaydı.

Belgili bolgar filosofi hám pedagogı I.Marev didaktikanın rawajlanıw etapların tómendegishe kórsetedi:

1-etap Ya.A.Komenskiyge shekem orta ásirler sxolostikası dáwirindegi «tárbiyalawshı úrp-ádetler» basqıshı.

2-etap Ya.A.Komenskiyden baslap basqarıw processleriniń ulıwma teoriyası sıpatında payda bolǵan kibernetikaǵa shekemgi basqısh bolıp pedagogikalıq hám didaktikalıq teoriyalardıń jemisli rawajlanıwı menen belgilenedi.

3-etap pedagogika hám didaktikada sanlı hám sapa integraciyanın dúziw

boyınsha tendeciylar názerde tutıl ğ an ótiw etabı boldı.

Didaktikanıń ob`ekti ob`ektiv pedagogikalıq haqıyqatlıqtıń hádiyesi sıpatında bol ğ an bilimlendiriw hám oqtıw processleriniń óz ara baylanıslı bolıp tabıladı. Bul jerde oqtıw bilimlendiriw quralı bolıp tabıladı.

Bilimlendiriw – social turmıstıń arnawlı tarawı bolıp, adamnıń aqılıy rawajlanıwın, bilimin, uqıplılıq hám kónlikpeler toplawın támiyinleydi.

Oqtıwdı polyak ilimpazı V.Okon adamlar tábiyat, jámiyet hám mádeniyattı biliwdi, olardıń qalıplesiwinde qatnasıwdı, hár tárepleme uqıplılıq kónlikpe hám talantlar, qızı ğ ıwshılıqlar, isenimler hám turmıslıq ustanovkalar, kásip qánigelikler iyelewdi támiyinlewshi sırtqı hám ishki háreketler jıyındısı sıpatında qaraydı.

Bilimlendiriw tómendegi wazıypalar ğ a iye:

1) shaxstı qalıplestiriwshi;

2) texnologiyalıq: kásiplik, jámiyetlik hám miynet iskerliginiń uqıplılıq hám kónlikpelerin qalıplestiriwshi;

3) gumanistlik;

Oqtıw wazıypalarına:

1) bilimlendiriw: tábiyat, jámiyet, texnika, adam, xızmet usılları haqqında bilimlerde ózlestiriw;

2) rawajlandırıwshi: sóylew tilin, emociya sezimlerdi

3) tárbiyalawshi: oylaw mádeniyatın, ádep-ikramlılıq qádelerin tárbiyalaw;

Pedagogtıń xızmet (oqtıw) oqıwshılardıń oqıw, biliw xızmetine sharayat jaratıw ğ a qaratıl ğ an háreketler sisteması L.M.Fridman oqtıwdı tómendegi etaplar ğ a bóledi: tayarlıq etabı (oqıw procesin, onıń mazmunın hám texnologiyaların jobalastırıw) oqtıw etabı (motivaciyalıq – kirisiw, operaciyalıq- biliw xızmeti); qada ğ alawshı hám analitikalıq – korrektorlawshı (oqtıw ğ a iskerlik penen jantasıw).

Oqıwshınıń xızmeti (oqıw) – belgili maqsetke ba ğ darlan ğ an motivke iye bol ğ an, ózi basqarılıwshı bilimler sistemasin iyelew, qayta islew, saqlaw hám ámeliyatta qollawdı támiyinlewshi xızmet. Onıń nátiyjesinde shaxs tárbiyalanadı hám rawajlanadı.

Oqtıw procesi qatnasıwshılarınıń ózin-ózi jetilistiriwi (pedagog hám oqıwshıları) shaxstıń ózin-ózi jetilistiriwdegi talaplarına tiykarlan ğ an jedel, izbe-iz, progressiv hám qaytarılmas psixologiyalıq statusınıń ózgeriwi sıpatında qaraladı.

Ulıwma didaktikanıń predmeti – oqtıw hám oqıw procesi bolıp esaplanadı.

Didaktika bir neshe qarama-qarsılıqlar ğ a iye. Usı qarama-qarsılıqlardı nemis pedagogı L.Klingberg tómendegi 3 túрге bóledi:

1) Toqtawsız ósip baratır ğ an bilimlendiriw mazmunınıń kólemi menen onı jetkerip beriw hám ózlestiriwdegi múmkinshiliklerdiń shegaralan ğ anlı ğ 1 arasında ğ 1 qarama-qarsılıqlar;

2) oqıw materialın frontal túrde jetkerip beriw menen birlemshi individual ózlestiriw arasında ğ 1 qarama-qarsılıqlar;

3) oqıtıwshılar menen oqıwshılardıń social pedagogikalıq hám didaktikalıq poziciyaları arasında ğ 1 qarama-qarsılıqlar;

Ch.Kutisevich oqıw procesiniń tiykar ğ 1 kategoriyaların tómendegishe kórsetedi:

Qásiyetleri (jobalastırıl ğ anlıq, sistemalastırıl ğ anlıq, oqıwshı sub`ektiniń «nátıyjege ba ğ darlan ğ an» jedelligi)

Derek (jeterli dárejede kúshli motivler, belgili biliw talapların qanaatlandırıw- ğ a umtıw, ol yamasa bul máseleni sheshiw h.t.b.) nátıyjeler (minez- qulqtı qáliplesiwine tásir etiwshi belgili bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń oqıwshı sub`ekti tárepinen ózlestiriliwi) predmet – (tábıy ğ ıy jámiyetlik, texnikalıq hám mádeniy xızmet).

Oqıtıw procesi áwladlar arasında ğ 1 úzliksiz baylanıstı, jámiyettiń tolıq xızmetin shaxstıń rawajlanıw dárejesin támiyinleydi.

Didaktikanıń túp deregi – biliwdiń psixologiyalıq teoriyası. Ol jámiyetlik nızamlar tarawında ğ 1 bilimlendiriw mazmunınıń deregi bol ğ an filosofiya menen didaktikanı baylanıstırıp turadı.

Didaktikanıń bas máselesi: ósip kiyatır ğ an jas áwladtı ulıwma insanıyılıq baylıqlar ğ a tartıw.

Didaktikanıń arnawlı máselesi: oqıtıw procesin ontologiyalıq tiykarların anıqlaw.

Oqıtıw texnologiyasınıń arnawlı máselesi: oqıtıw modelin onıń strukturalıq sıpatlamasına sáykes dúziw.

I.Ya.Lerner hám M.N.Skatkinlerdiń pikirine kóre didaktikalıq nızamlılıqlar tómendegi toparlar ğ a bólinedi:

- strukturalıq (oqıtıw metodlarınıń hár qıylı bilimlendiriw mazmunın ózlestiriw usıllarınan ğ árezliligi);

- sistemalılıq (bilimlendiriw mazmunı, oqıw hám oqıtıwdıń birligi);

- evolyuciyalıq (oqıwshılardıń psixologiyalıq hám jas ózgesheliklerine, olardıń tayarlıq dárejesine baylanıslı oqıtıw strukturasınıń ózgeriwi);

- funkcionallıq (jámiyetlik tájiriybenni rawajlandırıw, qayta islew hám saqlaw- ğ a oqıwshılardı tayarlaw);

- tariyxıy (jámiyetlik social-tariyxıy hám mádeniy sharayatlarınan ğ árezlilik);

Didaktika «Ne ushın oqıtıw? Nege oqıtıw? Qalay oqıtıw?» degen sorawlar ǵa juwap izleydi. Usı ǵan baylanıslı didaktikanıń tiykarǵı kategoriyaları tómendegishe boladı: oqıtıw procesi, didaktika principi, oqıtıw hám bilimlendiriw mazmunı, oqıtıw iskerligin shólkemlestiriw metodları hám formaları.

Didaktika – bul pedagogikalıq pán bolıp, ol oqıtıwdıń teoriyalıq táreplerin úyrenedi. Hár bir oqıtıwshı didaktika tiykarların biliwi zárúr.

Didaktikanıń predmetin anıqlaw boyınsha túrli kózqaraslar bar.

Kópshilik alımlar oqıtıw ob'ekti dep oqıtıw procesiniń maqseti, mazmunı, nızamlılıqları, metodları hám principlerin kórsetedi.

Didaktika oqıtıwdı jámiyetlik tájiriýbeni beriw quralı sıpatında túsindiridi. Oqıtıw procesinde jasardı turmısqa tayarlaw ámelge asırıladı. Oqıtıw xızmetin shólkemlestiriwde oqıtıwshı - oqıwshı, oqıwshı - oqıw materialı, oqıwshı - basqa oqıwshılar ortasında ǵı qatnasıqlar payda boladı.

Ulıwma didaktikanıń predmeti sabaq ótiw (oqıtıwshı xızmeti) hám bilim alıw (oqıwshınıń úyreniw xızmeti)niń óz ara baylanıslı ǵı esaplanadı.

Didaktikanıń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- oqıtıw processleri hám olardı ámelge asırıw shártlerin táriyiplew hám túsindiriw;

- oqıtıw procesin jáne de bekkemirek shólkemlestiriw, yaǵnıy, oqıtıw sistemaları hám texnologiyaların islep shıǵıw;

- oqıtıw procesi ushın tán bolǵan ulıwma nızamlılıqların anıqlaw, faktorların talqılaw.

Didaktika teoriyalıq hám bir waqıtın ózinde ámeliy pán. *Didaktikanıń ilimiy-teoriyalıq wazıypası* oqıtıwdıń processlerin úyreniw, onıń túrli tárepleri ortasında ǵı baylanıslardı, olardıń mazmunın ashıp beriw, rawajlanıw tendenciýaları hám keleshegin anıqlawdan ibarat.

Didaktikanıń túsiniwler sisteması hám tiykarǵı kategoriyaları. Belgili pánge tiyisli bolǵan túsiniwlerdi insaniyat tárepinen jámiyetlik rawajlanıw procesinde kóplegen bilimler sáwlelenedi. Bunday ilimiy túsiniwler eki tiykarǵı toparǵa ajratıladı:

1) filosofiyalıq túsiniwler;

2) jeke ilimiy, yaǵnıy, belgili pánge tiyisli túsiniwler.

Didaktika ushın “ulıwmalıq hám ayırıqsha”, “mazmun hám hádiyse”, “qarama-qarsılıq”, “baylanıslılıq” sıyaqlı basqa filosofiyalıq túsiniwler de úlken áhmiyetke iye. Didaktikada qollanılatıǵın ulıwma pánge tiyisli túsiniwler arasında “sistema”, “struktura”, “wazıypa”, “element” sıyaqlılar ayırıqsha orın tutadı. Pedagogikaǵa tán didaktikalıq túsiniwlerge tómendegiler kiredi: “oqıtıw”, “sabaq

beriw”, “bilim alıw”, “oqıtıw procesi”, “oqıw pání”, “oqıtıw mazmunı” hám basqalar.

Didaktikanıń tiykarǵı kategoriyaları tómendegilerden ibarat: sabaq ótiw, bilim alıw, oqıtıw, bilim, kónlikpe, uqıplılıq, oqıtıw maqseti, mazmunı, oqıtıw procesi, oqıtıw procesin shólkemlestiriw, oqıtıw túrleri, formaları, metodları hám quralları, oqıtıw nátiyjesi.

Bilim alıw – qabıl etiw, úyreniw, shınıqtırıw hám iyelengen tájiriybe tiykarında jańa bilimlerdiń júzege keliwi, ózgerip hám bayıp barıw procesi.

Oqıtıw – qoyılǵan maqsetke erisiwge baǵdarlanǵan oqıtıwshı hám oqıwshınıń maqsetli óz ara háreketi.

Bilim – sistemalastırılǵan ilimiy maǵlıwmatlar jıynaǵı bolıp, olar oqıwshınıń sanasında barlıq túsinikleri, sxemalar, belgili obrazlar kórinisinde sáwlelenedi.

Kónlikpe – shaxstıń belgili bir iskerlikti shólkemlestire alıw qábiletligi.

Eplilik – belgili háreket yaki xızmetti orınlawdıń avtomatlastırılǵan forması.

Mazmun (oqıtıw, bilim alıwdıń mazmunı) – oqıtıw procesinde oqıwshı iyelewi zárúr bolǵan ilimiy bilimler, ámeliy kónlikpe hám uqıplılıqlar, iskerlik hám pikirlew usullarınıń sisteması.

Shólkemlestiriw – didaktikalıq processti anıq ólshemler tiykarında tártipke salıw, qoyılǵan maqsetti ámelge asırıw ushın oǵan zárúr forma beriw.

Metod – oqıtıw maqseti hám wazıypasına erisiw joli.

Qural - oqıw procesin predmetli támiyinlew (pedagogtıń sózi, sabaqlıq, oqıw qollanbaları, kórsetpele qurallar, texnikalıq qurallar, oqıw quralları hám basqalar).

Zamanagóy pedagogikada oqıtıw paradigma (modeli) ları. Pedagogikalıq paradigma (grekshe paradigma - mısál, úlgi) – pedagogika pání rawajlanıwınıń hár bir basqıshında bilim beriwshi hám tárbiyalashı mashqalalardı sheshiw úlgisi (modeli, standartı) sıpatında ilimiy pedagogikalıq tárepten usınıs etilgen teoriyalıq hám metodologiyalıq kórsetpeler toplamı bolıp, ol oqıtıwdıń konceptual modeli sıpatında qollanıladı. Búgingi kúnde oqıtıwdıń tómendegi paradigmaları keń tarqalǵan:

1. Dástúriy – konservativlik (bilim paradigması)
2. Racionalistlik (bixevioristikalıq)
3. Fenomenologiyalıq (gumanistlik) paradigma.
4. Texnokratikalıq.
5. Ezoterikalıq.

Házirgi waqıtta oqıtıw paradigmaların belgilewde eki túrli jantasıw bar:

1. qádiriyatlı (aksiologikalıq) jantasıw – mádeniyat insan turmısınıń mazmunı sıpatında túsiniledi.

2. xızmetli jantasıw tiykarınan mádeniyat materiyallıq hám ruwxıy baylıqlardı jaratıw ǵ a ba ǵ darlan ǵ an xızmettiń sınal ǵ an usılları sıpatında túsindiredi.

3. shaxslıq jantasıw – mádeniyat belgili shaxs tımsalında kórinedi.

Mádeniyatqa baylanıslı túrlishe jantasıwlardıń payda bolıwı túrlishe paradigmalardıń payda bolıwına alıp keldi.

Hár bir paradigma bir qatar oqıtıw mashqalaların sheshiwge qaratıladı. Atap aytqanda:

- jámiyetlik institut sıpatında oqıw orınlarınıń wazıypaları;

- oqıtıwdıń nátiyjeli sisteması;

- oqıw orınları aldında tur ǵ an eń áhmiyetli másele;

- oqıtıwdıń jámiyetlik áhmiyetli maqsetleri;

Házirgi kúnde tómendegi paradigmalар bar:

1. Bilim alıwdıń dástúriy paradigması (modeli) (J.Majo, L.Kro, J.Kapel hám basqalar)

Bilim alıw paradigmasınıń tiykar ǵ ı maqseti: bilim iyelew, rawajlanıw hám mádeniyattıń eń áhmiyetli elementlerin áwladtan-áwladqa jetkeriw.

2. Racionalistlik (bixevioristikalıq) paradigma (P.Blum, R.Gane, B.Skinner hám basqalar). Racionalistlik paradigmanıń dıqqat orayında oqıtıw mazmunı emes, bálkim oqıwshılar tárepinen túrli bilimlerdi ózlestiriliwin támiyinlewshi nátiyjeli usılları jatadı. Oqıtıwdıń racionalistlik modeli tiykarin B.Skinerniń jámiyetlik injeneriya bixevioristlik koncepciyası quraydı.

Bunda oqıtıwdıń tiykar ǵ ı metodları, úyretiw, trening, test sınavları, individuallıq oqıtıw bolıp qaladı. Bunıń aqıbetinde, oqıtıw ǵ ana emes, bálkim sabaq beriwdiń de dóretiwshilik xarakterin anıqlaw mashqalası talqılanbaydı.

3. Gumanistlik (fenomenologik) paradigmada (A.Maslou, A.Kombs, K.Rodjers, L.S.Vogodskiy hám basqalar) oqıwshını erkin shaxs, jámiyetlik qatnasıqlar sub'ekti sıpatında túsindiredi. Oqıtıwdıń fenomenologikalıq (fenomen – grekshe phainomenon – esaplan ǵ an, ya ǵ nıy, belgili, ayrıqsha biybaha adam) modeli oqıwshılardıń individuallıq-psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıp, olardıń talap hám qızıǵ ıwshılıqlarına húrmet penen qatnas jasawdı kózde tutadı.

Ezoterikalıq paradigma (grekshe esoterikos – ishki, sırlı, jasırın). Modeldiń mazmunı haqıyqatqa ómirlik hám ózgermes qatnas jasawdan ibarat. Paradigma tárepdarları haqıyqatı bilip bolmaydı dep túsindiredi. Pedagogikalıq xızmettiń joqarı maqseti kosmos penen qatnas jasaw, oqıwshınıń tábiyiy kúshlerin azat etiw hám rawajlandırıwdan ibarat.

Ilimiy-texnikalıq, texnokratikalıq paradigmanıń tiykar ǵ ı maqseti ámeliyattı jetilistiriw tiykarında oqıwshılar ǵ a “anıq” ilimiy bilimlerde beriw hám olardıń

özlestiriwlerin támiyinlew.

Soń ǵ 1 jillarda instituttan tis paradigma rawajlana basladı. Ol oqıtıwdı jámiyetlik institutlar, yaki, mektep hám joqarı oqıw orınlarınan tısqarıda shólkemlestiriw pikirin ilgeri súredi. Bul oqıtıw “tábiyatta” - Internet, “ashıq mektepler” - kompyuterler quralında oqıtıw dástúrlerine (aralıqtan oqıtıw) muwapıq oqıtıw nátiyjeli dep esaplaydı.

Oqıtıwdıń nızamlılıq hám principi. Oqıw procesinde qollanıwshı hámme nızamlılıqlar ulıwma hám jeke túrdegi eki topar ǵ a bólinedi. Qollanıwına qaray putin didaktika sisteması óz ishine alatu ǵ ın nızamlılıqlar ulıwma, qollanıwı ayırım quramlı bóleklerge ǵ ana tiyisli bólgan nızamlılıqlar bolsa jeke (anıq) dep ataladı.

Zamanagóy kóplegen jeke nızamlılıqlar sanı belgili. Olardan tómendegilerin atap ótiw múmkin:

1. Didaktikalıq nızamlılıqlar.
2. Gnoseologiyalıq nızamlılıqlar.
3. Psixologiyalıq nızamlılıqlar.
4. Kibernetikalıq nızamlılıqlar.
5. Sociologiyalıq nızamlılıqlar.
6. Shólkemlestiriwshi nızamlılıqlar.

Didaktikalıq principler (didaktika principi) oqıw procesiniń ulıwma maqsetleri hám nızamlılıqlarına baylanıslı onıń mazmunı, shólkemlesiw forması hám metodların belgilewshi dáslepki qa ǵ ıydalar boladı.

Principler (grekshe principium) – belgili bir teoriyanıń tiykarı, negizi, tiykar ǵ ı dáslepki qa ǵ ıydası, basqarıwshı ideya, xızmettiń tiykar ǵ ı qa ǵ ıydası, ulıwmalastırıl ǵ an talap.

Oqıtıw principi ózinde tariyxıyılıq qásiyetlerin sáwlelendiredi. Oqıtıw teoriiyası hám ámeliyatınıń rawajlanıp barıwı oqıtıw procesiniń jańa nızamlarınıń jaratılıwı menen qalıplese, eski kórinisleri ózgeredi. Oqıtıw hám tárbiyalaw nızamlılıqların sáwlelendiretu ǵ ın bir pútin pedagogikalıq processtiń ulıwma principlerin jaratıw ǵ a kóplegen urınıwlar payda bolmaqta.

Principler oqıtıw procesiniń mazmunı, qa ǵ ıydalar bolsa onıń ayırım tárep-lerin sáwlelendiredi.

Oqıtıwdı mazmunlı hám shólkemlestiriwshi-metodikalıq principlerden dúzilgen sistema sıpatında táriplew múmkin:

Oqıtıwdıń mazmunlı principi. Olar oqıtıw mazmunın tańlaw menen baylanıslı bol ǵ an nızamlılıqlardı sáwlelendiredi hám tómendegi ideyalardı bildiredi:

- puqaralıq;
- ilimiyligi;
- tárbiyalawshı tálim;
- fundamentallı ğ 1 hám ámeliy ba ğ darlan ğ anlı ğ 1 (tálimniń turmus penen baylanıslılı ğ 1, teoriyası menen ámeliyattıń baylanıslılı ğ 1);
- tábiyat penen úylesimliligi;
- mádeniyat penen úylesimliligi;
- insansúygishligi.

Puqaralıq principini. Bul princip tálimniń mazmunı shaxstıń sub'ektivligin rawajlandırıw, onıń ruwxıylı ğ in hám sociyallıq jetilisiwine ba ğ darlawdı sáwlelendiriw kerek. Ol tálim mazmunın insansúygishligin názerde tutadı hám puqaralıqtı ańlaw, Ózbekistan Respublikasınıń sociyallıq hám siyasiy dúzilisi haqqında ğ 1 túsiniqler sistemasi, shı ğ 1s xalıqları mádeniyatınıń psixologiyalıq ózgeshelikleri, onıń mentalitetlik ózgeshelikleri, milliy siyasatı hám mádeniyatı sıyaqlı aktual máseleler haqqında ğ 1 túsiniqlerdiń qalıplesiwi menen baylanıslı.

Oqıtıwdıń ilimiyligi principini tálim mazmunın zamangóy ilim hám texnikanıń rawajlanıw dárejesi, dúniya civilizacyasi tóplagan tájiriyebege sáykes keliwin bildiredi. Bul princip oqıtıw procesinde hám oqıwdan tis waqıtta ámelge asırılattı ğ in tálim mazmunı oqıwshılardı ob'ektiv ilimiy dáliyller, hádiyseler, nızamlar, zamanagóy jeńisler hám rawajlanıw perspektivaların ashıp beriwge jaqınlastırıp, anaw yamasa mınaw tarawdıń tiykar ğ 1 teoriya yamasa koncepciyaları menen tanıstırıw ğ a ba ğ darlan ğ an bolıwın talap etedi.

Oqıtıwdıń tárbiyalawshılıq principini bir pútin pedagogikalıq proceste tálim hám tárbiyanıń birligi nızamlılı ğ ina súyenedi. Bul princip oqıtıw procesinde jetik rawajlan ğ an shaxstı qalıplestiriwdi názerde tutadı. Oqıtıw procesinde tárbiyalawdıń jemisli bolıwı shaxstıń intellektual rawajlanıwı, birinshi náwbette, oqıwshılardıń qızı ğ 1wshılıqları, qabıl etiw hám de individual qábiletleriniń esapqa alınıwı menen baylanıslı.

Oqıtıwdıń fundamentallı ğ 1 hám ámeliy ba ğ darlan ğ anlı ğ 1 principini ulıwma orta bilim beriw mekteplerinen baslap-aq oqıwshılar tereń teoriyalıq hám ámeliy tayarlıqtan ótedi. Bul ja ğ day dástúriy didaktikada tálimniń turmus penen, teoriyanıń ámeliyat penen baylanısı túrinde sáwlelenedi.

Oqıtıwdıń tábiyat penen úylesimliligi principini. Ya.A.Komenskiy óziniń tábiyatqa sáykes bolıw ideyasın táriplep, tábiyatta ómir báhárden baslan ğ anı sıyaqlı oqıw procesi ushın eń qolay waqıt balalıq ekenligin atap ótedi. Azan ğ 1 saatlar shını ğ 1wlardı orınlaw ushın eń qolay waqıt bolıp esaplanadı.

Oqıtıwdıń shólkemlestiriwshilik-metodikalıq principleri. Oqıtıwdı shólkemlestiriw metodikası oqıtıw mazmunın qalıplestiriw sıyaqlı erkin tańlanıwı múmkin emes. Bul haqqında belgili jámiyetlik, psixologiyalıq hám pedagogikalıq talaplardı inabatqa alıw zárúr. Bunday talaplar oqıtıwdıń shólkemlestiriwshimetodikalıq principleri dep atalıwshı principler mazmunında óz kórinisin tapqan:

- oqıtıwdıń izbe-izliligi, sistemalıǵı;
- oqıtıwda sanalıq hám dóretiwshi aktivlik;
- oqıtıwda kórsetpelilik;
- oqıtıwdıń nátiyjeliligi hám bekkemliligi;
- oqıtıwdıń túsiniqliligi;
- toparlı hám individuallıq oqıtıw birligi;
- oqıtıwdıń oqıwshılardıń jası hám individuallıq ózgesheliklerge sáykesliligi;
- pedagogikalıq birge islesiw.

Qadaǵ alawshı sorawlar:

1. "Didaktika" túsinigine táriyip beriń.
2. Didaktikanıń predmeti hám ob'ekti nelerden ibarat?
3. Didaktikanıń tiykarǵı wazıypaları neden ibarat?
4. Didaktikanıń tiykarǵı kategoriyaları qaysılar?
5. Pedagogikalıq paradigma ne? Oqıtıwdıń tiykarǵı paradigmaların aytıp beriń.
6. Oqıtıwdıń tiykarǵı didaktikalıq nızamlılıqların hám principlerin túsindirip beriń.

Test tapsırmaları:

1. Didaktika dep nege ayıladı?
  - a) didaktika bul shaxstıń rawajlanıw nızamlılıqları haqqındaǵı pán;
  - v) oqıtıw mazmunı, metodları hám shólkemlestiriw formaların ilimiy tiykarlap beriwshi oqıtıwdıń pedagogikalıq teoriyası, pedagogikanıń tarawı;
  - s) bala shaxsın qalıplestiriw nızamlılıqları haqqındaǵı pán;
  - d) tarbiyalawshı oqıtıw mazmunın úyrenetuǵın taraw;
  - e) sabaqtı nátiyjeli shólkemlestiriw shártlerin belgileytuǵın jantasıw.
2. Ulıwma didaktikanıń predmeti neden ibarat?
  - a) sabaq ótiw hám bilim alıwdıń óz ara baylanısı;
  - v) ayırım pánge oqıtıw teoriyası
  - s) oqıtıw xızmetiniń ayırıqsha túri sıpatında
  - d) oqıtıw procesinde shaxstıń psixologiyalıq rawajlanıwı

e) oqıwshılardı qáliplestiriw hám bilim alıwdıń jámiyetlik sharayatları.

3. Qaysı juwap variantında didaktikanıń tiykarǵı kategoriyaları kórsetilgen?

a) tárbiya, qáliplestiriw, rawajlandırıw, oqıtıw, taksologiya;

v) klass-sabaq sisteması, process, basqarıw;

s) klass, nátiyjelilik, qabıl etiw, ózlestiriw, oqıw pání

d) sabaq ótiw, bilim alıw, oqıtıw, oqıtıw procesi, metod;

e) oqıwshı, tárbiya, qáliplestiriw, basqarıw, nátiyje.

4. "Bilim beriwshi, rawajlandırıwshı hám tárbiyalawshı" túsinikleri didaktikanıń qaysı táreplerin kórsetedi?

a) oqıtıw maqseti

v) oqıtıw nátiyjesi

s) oqıtıw funksiyaları

d) oqıtıw quralları

e) oqıtıw metodları

5. Ilimiy úyreniw derekleri, forma hám metodları, sonday-aq, adamnıń barlıqtı qabıl etiw qábiletligin úyreniwshi filosofianıń qabıl etiw teoriyası bólimi qanday ataladı?

a) pragmatizm;

v) gnoceologiya;

s) koncepciya;

d) algoritm;

e) ekzistenciyalizm;

ORTA ARNAWLÍ KÁSIP-ÓNER BİLİMLENDİRİWİ MAZMUNÍ. MÁMLEKETLİK BİLİMLENDİRİW STANDARTLARÍ

Jobası:

1. Oqıtıw túsiniginiń mánisi hám tariyxıy ózgeshelikleri.

2. Bilimlendiriw koncepciyaları mazmunı.

3. Ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriw mazmunın tańlaw principi hám ólshemleri.

4. Oqıtıwdıń mazmunın belgilewshi normativ hújjetler.

Oqıtıw túsiniginiń mánisi hám tariyxıy ózgeshelikleri.

Oqıtıw óqıwshılarǵa teoriyalıq bilimlerde beriw tiykarında olardıń biliw qábiletlerin ósiriw, olardıń ámeliy kónlikpe, uqıplılıqları hám dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiriwge baǵdarlanǵan process bolıp, bul túsinik negizinde shaxstıń

logikalıq pikirlewi, barlıqta júz berip atır ğ an hádiyselerdi óz ara baylanıslıq kózqarasınan bahalay alıwında sáwlelenedi.

Oqıtıw túsinigi sonıń menen birge áwladlar tárepinen toplan ğ an jámiyetlik áhmiyetli tájiriybelerdiń áwladlar ğ a úzliksiz uzatılıwın támiyinlewshi sistemalı process bolıp sanladı.

Shaxtı sociyallastırıw onı jámiyet tárepinen tán alın ğ an minez-qulq normaları, bilim hámde qádiriyatlar sistemasın ózlestiriwden ibarat jámiyetlik turmısqa ba ğ darlaw procesi bolıp esaplanadı.

Oqıtıwdıń mazmunı sistemalaştırıl ğ an bilim, kónikpe hám uqıplılıqlar, kózqaraslar, oqıw-tárbiyalıq islerdi shólkemlestiriw nátiyjesinde erisilgen ámeliy tayarlıqtıń belgili dárejesi menen belgilenedi.

Oqıtıwdıń mazmunınıń tiykar ğ ı quramlı bólekleriniń biri bol ğ an bilimler áhmiyetli jámiyetlik qádiriyat bolıp ta sanladı. Ol individtiń sociyallasıwı, adamnıń socium (jámıyetlik ortalıq) ğ a kirisiwine járdem beredi. Ótken ásirde oqıtıwdıń mazmunın siyasiylastırıw ğ a qaratıl ğ an háreketlerdiń júzege kelgenligi onıń mazmunın belgilewde ekstensivlik jantasıw (mu ğ darlıq – sanın kóbeytiw) jetekshi orın iyeledi. Nátiyjede oqıtıw mazmunı oqıw pánleri sanınıń úzliksiz artıp barıw esabına keńeytirildi, oqıtıw procesinde tayar bilimlerdi beriw tiykarında, oqıwshılarda bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qáiplestiriwge itibar qaratılıp, oqıwshı shaxsın rawajlandırıw máselesi óz sheshimin tappadı.

Soń ğ ı jıllarda, oqıtıwdı insanparwarlastırıw jolında, oqıtıw mazmunın anıqlawda shaxsqa ba ğ darlan ğ an jantasıw tiykar ğ ı orındı iyeley basladı. Bunday jantasıw V.V.Kraevskiy, I.Ya.Lerner, M.N.Skatkin (Rossiya); M.Ochilova, N.N.Azizxójaeva, N.Sayidahmedov, F.R.Yuzlikaev (Ózbekistan)lardıń miynetlerinde óz kórinisin taptı.

Máselen, V.V.Kraevskiy, I.Ya.Lernerlar oqırıwdıń mazmunı degende shaxstı hár tárepleme rawajlandırıwdı támiyinlewshi pedagogikalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar toplamı, dóretiwshilik xızmet tájiriybesi hámde emocionallıq-erkli qatnas tájiriybesi túsiniledi.

Demek, shaxsqa ba ğ darlan ğ an jantasıw ğ a muwapıq oqıtıw mazmunın anıqlawda tiykar ğ ı qádiriyat bilim emes, balkim adamnıń ózi esaplanadı. Bunday jantasıw shaxstıń bilim alıw, ruwxıy, mádeniy hám turmıslıq talapların qanaatlandıırw, rawajlanıp atır ğ an shaxsqa qaray haq kewilli qatnasta bolıwı bilimlendiriw mazmunın erkin tańlaw imkanın beredi.

Ćárezsizlik jıllarında, Ózbekistan Respublikasında bilimlendiriw jámiyet hám mámlekettiń ruwxıy, jámiyetlik, ekonomikalıq, mádeniy rawajlanıwınıń tiykarı dep

qaraldı. Bilimlendiriwdiń maqseti erkin pikirleytu ğ in, ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárepinen jetik, hár tárepleme rawajlan ğ an shaxstı tarbiyalawdan ibarat.

Orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwiniń ulıwmalıq wazıypaları tómendegi-lerden ibarat:

- xalıqtıń milliy-mádeniy zárúrliliklerin qanaatlandırıw, fizikalıq hám ruwxıy salamat áwladtı tarbiyalaw;

- oqıwshılar tárepinen jámiyetlik hám islep shı ğ arıw talapları menen belgilenetu ğ in bilimler sistemasınıń ózlestiriliwin támiyinlew;

- olarda dúnya ğ a ilimiy kózqarasın, siyasiy, ekonomikalıq, huqıqıy mádeniy, dóretiwshilik, erkin pikirlew kónlikpelerin qáliplestiriw, olardıń erkin bilimlerin asırıp barıwı;

- jaslarda Watan ğ a muhabbat, watansúyiwshilik, puqaralıq kózqarasın, insaniylik qádir-qımbat, demokratiyalıq ózin basqarıwda qatnasıwın, sonıń menen birge, óz háreketleri ushın juwapkershiligin júzege keltiriw.

Bilimlendiriwdiń túrleri hám kórinisleri. Evropa hám shı ğ is, Aziya hám Amerika mámleketlerinde bilimlendiriw túrleri tariyxıy rawajlanıw nátiyjesinde júzege kelgen. Birinshi túri mifologiyalıq bilimlendiriw bolıp, onda dúnyanıń mazmunı ertek, ápsana, dástan, qıssa hámde qosıqlar formasında úyrenilgen.

Keyingi tariyxıy túri sxolastikalıq bilimlendiriw bol ğ an. Onıń mazmunına kóre bilimlendiriwde tekst mádeniyatı hám jer, aspan haqqında ğ ı bilimler sóz benen kórsetilip, yad hám erkti shınıqtırıw tiykarında jas áwladqa insan dúnyası hám ol tárepinen shólkemlestiriletu ğ in xızmet mazmunı haqqında bilimler berilgen, sawatqanlıq hám sóylew mádeniyatına úyretilgen.

Bilimlendiriwdiń úshinshi tariyxıy túri – a ğ artıwshılıq bolıp, ol dúnyalıq bilimler jaratıl ğ an dáwirenen júzege kelgen. XX ásirde baslap bolsa túrli bilimlendiriw paradigma (model)ları, túrleri hám kórinisleriniń rawajlanıw procesi baqlandı.

Búgingi kúnde tiykarlarına qaray bilimlendiriwdiń tómendegi túrleri, kórinisleri bar:

❖ ilimiy bilimlerdi ózlestiriliw túri hám sıpatına qaray (biologiyalıq, matematikalıq, fizikalıq hám t.b.);

❖ mazmunına qaray (teoriyalıq hám ámeliy, gumanitarlıq hám basqalar);

❖ jámiyetlik iskerligin iyelew túri hám sheberligine qaray (muzikalıq, kórkemlilik, texnikalıq, texnologiyalıq, pedagogikalıq, medicinalıq);

❖ mádeniy qádiriyatlardı ózlestiriwine qaray (dástúriy bilimlendiriw, kórkem-estetikalıq, diniy hám basqalar);

❖ kisilik jámiyetiniń mádeniy qádiriyatların ózlestiriw kólemine qaray (milliy,

evropa, xalıqaralıq, globallıq);

❖ bilimlendiriw sistemasınıń túrine qaray (universitet, akademikalıq, gimnaziya, licey hám basqalar);

❖ bilimlendiriw mazmunı baǵdarlarına qaray (formal hám materiallıq, ilimiy hám elementar, gumanitar hám tábiyiy pánler, ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner, joqarı);

❖ bilimlendiriw dárejesine qaray (baslawısh, tolıqsız orta, ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner, joqarı bilimlendiriw).

Bilimlendiriwdiń tariyxıy ózgeshelikleri. Bilimlendiriw mazmunı tariyxıy ózgeshelikke iye, sebebi ol jámiyet rawajlanıwınıń ol yaki bul basqıshında ústem orın tutıwshı jámiyetlik maqset hám wazıypalar menen belgilenedi. Bul bilimlendiriw mazmunınıń jámiyetlik turmıs, islep shıǵarıw hám ilimiy bilimlerdiń rawajlanıw dárejesi talapları tásiiri astında ózgerip barıwın ańlatadı. Bilimlendiriw jámiyetlik hádiyse sıpatında adamlardıń bilimlerin ózlestiriwge bólǵan pragmatikalıq (ámeliy) zárúrlikleri tiykarında qalıplesken hám ol adamlarǵa turmıslıq xızmetin jolǵa qoyıw ushın zárúr. Bilimlerdi toplaw hám tereńlestiriw, jámiyet mádeniyatınıń artıp barıwı bilim tárepinen shólkemlestiriwshı funkciyalarınıń kóleminiń artıwın támiyinleydi.

Orta ásirde, Jaqın hám Orta Shıǵısta diniy oqıw orınları – medreseler bilimlendiriw hám pán orayı bolǵan. Ózbekstanlıq, Rossiyalıq hám shet el shıǵıstanıw izertlewshileri tárepinen medrese túrindegi oqıw orınları tekǵana Oraylıq Aziyada payda bolǵanlıǵı hám sol jerden basqa mámleketlerge tarqalǵanlıǵı dálillengen.

Samaniyler dáwirinde (X ásir) tekǵana Samarqandtıń ózinde 20ǵana jaqın medreseler bolǵan. Abu Ali ibn Sino (980-1037) óziniń «Donishnoma» («Bilimler kitabı») miynetinde medreselerde tekǵana musulmanshılıqqa tiyisli bilimler berilipǵana qalmaq, bálkim dúnyalıq ilimler de úyrenilgenligi, ilimiy izertlewler alıp barılǵanlıǵı, olardıń tiykarında ilimiy mekteplerdiń júzege kelgenligi kórsetilgen.

Óz dáwirinde medreselerde oqıtılıwı jolǵa qoyılǵan pánlerdi Abu Ali Ibn Sino tómendegi sistemalar boyınsha ajıratadı: Ádep-ikram (minez-qulq etikası), astronomiya, medicinalıq, til hám onıń grammatikası, musulman nızamshılıǵı.

Ullı oyshıl tárepinen usınıs etilgen tárbiya túrleri bolsa tómendegilerden ibarat: 1) aqıl tárbiyası; 2) fizikalıq salamatlastırıw; 3) estetikalıq tárbiya; 4) ruwxıy tárbiya; 5) ónerge úyretiw. Abu Ali Ibn Sino tárepinen usınılǵan tárbiya túrleri Oraylıq Aziyada, Oyanıw dáwirinde (IX-X ásir) bilimlendiriwdiń insanpárwarlıq

hám shaxstıń barkamal rawajlanıwı barısında ǵı pikirlerge tiykarlan ǵ an edi, dewge imkan beredi.

Shı ǵ ısta ǵ ı Oyanw dáwiri Shı ǵ ıs oyshılları - Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Farabiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniyler ózleriniń didaktikalıq kózqaraslarında birinshi orın ǵ a insan shaxsın qoyadı hamde balalardı hár tárepleme, fizikalıq hám estetikalıq kámillikke erisiwleri, sonıń menen birge, tillerdi biliwlerin zárúr dep esaplaydı. Aqılıy tálim pánlerine matematika, astronomiya, mexanika hám tabiyattanıw sıyaqlı tábiyiy-ilimiy pánlerdi kirgizedi.

Ullı oyshıllar bala ǵ a húrmet penen qatnas jasaw ideyasın al ǵ a súredi, sxolastikalıq oqıtıw qattı intizam ǵ a qarsı shı ǵ adı. Olardıń pikirinshe, oqıw balada bilimlerde qızı ǵ ıwshılı ǵ ın oyatıw kerek.

Muhammed Tara ǵ ay Ulu ǵ bektiń (1394-1449 jıllar) Samarqandda ǵ ı iskerligi XIV-XV ásirlerde medreselerdiń pánler rawajlanıwın támiyinlewshi orayları wazıypasın orınla ǵ anlı ǵ ın kórsetedi. Muhammad Tara ǵ ay Ulu ǵ bek Samarqandtıń húkimdarı bolıwı menen birge astronom, matematik hám tariyxshı sıpatında belgili bol ǵ an. Sonıń menen birge, Mirza Ulug`bektin` sheber pedagog bol ǵ anlı ǵ ın tariyxıy dáliller kórsetedi. Ol kóplegen qábiletli jaslardı tárbiyala ǵ an ha`m adamlar, ásirese jaslardıń ilimiy bilimlerde úyreniwine úlken áhmiyet berdi.

Ullı danıshpan óz mámleketinde bilimlendiriw tarawında kórnekli ózgerislerdi ámelge asırdı. Ol medreselerdi mámleket qarama ǵ ına ótkerdi, ustaz (oqıtıwshı)-lar ǵ a aylıq is haqı belgilegen, shákirt(talaba)lerge stipendiya ajratqan.

Muhammad Tara ǵ ay Ulu ǵ bek medrese oqıw jobasına tómendegi pánler: arab tili, ádebiyat, quran, hádis, ritorika, logika, filosofiya, nızamshılıq, metafizika, matematika, astronomiya, medicina, geografiya, tariyx sıyaqlı pánlerdi kirgizedi.

Ilimpaz tárepinen qurıl ǵ an hám ózi bilim bergen medreselerde oqıw tómendegi basqıshlardan ibarat bol ǵ an:

1. "Anda" (kishi) - oqıw múddeti 2 jıl.
2. "Aust" (orta) - oqıw múddeti 3 jıl.
3. "Ayrıqsha" (joqarı) - oqıw múddeti 3 jıl.

Bunday jantasıwlar, búgingı kún kózqarasınan aytqanda bakalavriat hám magistratura kózge taslanadı. Házirgi waqıtta olar orta ásir evropa universitetleri ushın da tán bol ǵ an.

Ullı qábilet iyesi sıpatında ilimpaz óz dáwirinde bir neshe ásirlerge ozıp ketken. Derlik 600 jıl aldın Muhammad Tara ǵ ay Ulu ǵ bek tómendegi aksiomanı al ǵ a súrgen: bilim alıw ǵ a umtılıw mámleket kelesheğine jol demekdur. Ekonomikalıq rawajlan ǵ an mámleketlerdiń házirgi tájiriyesi usı pikirdi tolıq tastıyıqlaydı.

Evropa oyanıw dáwiri (XIV-XVI ásirler) a ǵ artıwshıları XVIII-XIX ásirlerde de shaxstıń barkamal rawajlanıwı haqqında ǵ ı pikirlerin ilgeri súrgen. Máselen, Italiya a ǵ artıwshısı V.De Feltre (XV ásir) “quwanış mektebi”n shólkemlestiredi. Bul mektepte bala ǵ a erkin fizikalıq hám aqlıy rawajlanıw múmkinshiligi berilgen. J.J.Russonıń erkin tárbiya teoriiyası, I.G.Pestalotssidiń adamdı aktiv turmıs xızmetine tartıw jolı menen onı rawajlandırıw haqqında ǵ ı ideyası XX ásir pedagogikasınıń rawajlanıwına óz tásirin kórsetti.

Bilimlendiriw koncepciyaları mazmunı. Dástúriy pedagogikada formal hám materiyalıq bilimlendiriw teoriiyası keń tanıl ǵ an. Bul teoriyalardıń mánisi ne hám orta bilimlendiriw mazmunına qanday tásir etedi?

Formal bilimlendiriw teoriiyasına Djon Lokk (XVII ásir), Pestalotssi, Kant hám Gerbart (XVIII-XIX ásirler) tiykar sal ǵ an. XVIII ásirdiń aqırında didaktikalıq formalizm teoriiyası (konceptiyası) payda boldı. Konceptiya tárepdarları bilimlendiriwdi oqıwshılardıń qábileti hám qızı ǵ ıqshılıqların rawajlandırıwshı qural sıpatında túsindiredi. Keyinala bul tálimat formal bilimlendiriw teoriiyası sıpatında qalıplestirildi. Didaktikalıq formalizm tárepdarlarınıń tiykar ǵ ı ideyası áyyemgi alım Geraklit tárepinen ayıl ǵ an (kóp bilim aqıldı kúsheytirmeydi) pikirlerine tiykarlanadı. Sońınan bul pikirdi I.Kant hám I.G.Pestalotssilar rawajlandırdı. Olar oqıtıwdıń tiykarlawshı maqseti, eń dáslep, oqıwshınıń qábiletin rawajlandırıw, oqıwshınıń tuwrı pikirlewin kúsheytiriw bóliwı shárt dep esaplaydı.

Usı teoriya tárepdarları filosofiyalıq racionalizm (latinshada «rationalts» - aqıllı)ge tayanadı hám bilim deregi aqıldur, bilim tek ǵ ana aqıldıń erkinliginde tuwıladı, sonlıqtan bilimlendiriw oqıwshılardıń belgili bilimlerin iyelep alıwı emes, bálkim olardıń aqlın ósiriw, ya ǵ nıy, analiz, sintez, logikalıq pikirlew uqıplılıqların rawajlandırıw sıyaqlı wazıypanı sheshiwi zárúr dep esaplaydı. Olardıń pikirinshe, pilirlewdi rawajlandırıw quralı tiller, ásirese, áyyemgi grek hám latin tili, sonıń menen birge, matematikanı úyreniw lazım. Formal bilim beriw elementlerinen házirgi kúnde de paydalanıladı. Angliyada ǵ ı grammatikalıq mekteplerde, usı teoriya tiykarında jumıs alıp baradı.

XVII ásir aqırın- XIX ásir baslarında materiyalıq bilim beriw teoriiyası tez pát penen rawajlandı. Teoriyanıń payda bolıwına sanaat hám onıń ilimiy-texnikalıq tiykarlarınıń rawajlanıwı tiykar bolıp xızmet qıldı. Pedagogika tariyxında bul teoriya (konceptiya) didaktikalıq materializm teoriiyası spatında tanıl ǵ an. Usı teoriya tárepdarları tiykarınan, inglis shayırdı hám tariyxshısı Dj.Milton, nemis pedagogı N.B.Besedovlar mekteptiń tiykar ǵ ı maqseti oqıwshılar ǵ a bilimler beriw dep esapla ǵ an hám de ózleri oqıtatu ǵ ın pánge ilajı barınsha kóbirek material-

lardı kiritiwge umtılǵan. Mektep bilimlendiriwi mazmunın qalıplestiriwge bunday jantasıwdıń nátiyjesi az bolıp shıqtı, sebebi oqıwshılarǵa júdá kóp maǵlıwmatlar beriledi. Nátiyjede maǵlıwmatlar tolıq emes hám júzeki ózlestiriledi.

Bul teoriyanıń basqa tárepedarları empirizm ideyaların alǵa súrdi (latinsha «empiria» - tájiriybe). Filosof-empiristler, atap aytqanda, inglis filosofi G.Spenser (1820-1903 jillar) biliw tájiriybe shegarasınan shıǵa almaydı hám bilim deregi tek ǵana tájiriybe esaplanadı,-dep túsindiredi. Bunnan tómendegi pedagogikalıq juwmaqlar kelip shıǵadı: oqıwshılardı tiykarınan tábiyiy-ilimiy bilimler menen qurallandıruw kerek, bilimlendiriw materialların tańlaw ushın bolsa turmısta, keleshekte oqıwshılardıń ámeliy iskerligi ushın zárúr bolǵan bilimlerde teren` itibar qaratuw kerek. Materiyalıq bilimlendiriw teoriiyası real baǵdar dep atalıwshı mektep bilimlendiriwi tiykarın quraydı. Máselen, XIX ásir aqırını XX ásir baslarında Rossiya hám Túrkiystanda, real gimnaziya hám real bilim jurtlarında oqıtıw áyyemgi hám batıs evropa tillerin úyreniwge emes, bálkim tábiyiy-ilimiy pánler (matematika, fizika, ximiya hám basqalar) hámde ámeliy ózgeshelikli pánlerdi ózlestiriwge tiykarlanǵan.

Formal hám materiyalıq teoriyalardı K.D.Ushinskiy hám A.Avloniylar júdá tiykarlı kritikalaydı. K.D.Ushinskiy bilimlerdi ózlestiriwden uzaq bolǵan formal dep atalıwshı rawajlanıw oylap tabılǵan jalǵan dep aytadı. Hár bir pán qanday da bir basqa nárse menen emes, adamdı óziniń mazmunı menen rawajlandırıwın aytadı. Sonday eken, mektep tek ǵana rawajlandırıp ǵana qalmay, bálkim olardıń keyingi xızmetlerine paydalı bolatuǵın bilimlerdi de beriwi kerek. Ózbek pedagogı Abdulla Avloniy da (1878-1934 jillar) áne sonday pikir bildirgen. Ol óziniń “Turkiy guliston yohud axloq” atlı miynetinde “... bilim biziń aqılımızdı hám biziń yadımızdı qılıstay ótkir qıladı. Bilim, pándi iyelew rawajlanıw jolında biziń ilgeri qádem taslawımız shárti... Bilimsiz adam bul miywesiz terekke usaydı”,-dep jazadı.

XX ásir baslarında, shet el hám ayrıqsha amerika pedagogikasında mektep bilimlendiriwi máseleleri boyınsha pragmatikalıq (grekshe «pragma» - háreket, ámeliyat) ideyası keń tarqaldı. Pedagogikada belgili pragmatizm tárepedarı Djon Dyun (1859-1952 jillar) mektep bilimlendiriwiniń óz koncepciyasını jaratıwǵa kóp urındı. Bul baǵdarlar wákilleri (Dj.Dyun, G.Kershenshteyner) oqıtıw bul oqıwshı- nıń “tájiriybesin qayta shólkemlestiriw” úzliksiz procesi dep esaplaydı.

Oqıtıwdı Dyun kúndelik turmıstan alınǵan ámeliy máselelerdi sheshiwge baylanıslı balalar xızmetin shólkemlestiriw sıpatında túsinedi. Bul teoriyanıń

tiykarǵı baslanǵısh qaǵıydaları tómendegilerden ibarat dep esaplaǵan: “Aldınnan dúzilgen oqıw kursları kerek emes”, “Oqıtıw materialların balanıń tájiriyyesinen alıw kerek”, “Bala oqıtıwdıń sıpatı sıyaqlı muǵdarın da belgilewi kerek”, “Orınlaw járdeminde oqıtıw – mektepte tiykarǵı metod”. Solay etip, Dyun mektepte bilimlendiriw hám ayırım pánler anıq belgilengen mazmunı zárúrligin biykarlaydı, ilimiy bilimlendiriwdi tán almaydı hám oqıwdı tar hámde oqıwshılardıń qızǵıwshılıqlarına tiykarlanǵan prakticzminen ibarat esaplaydı.

Bul teoriya tiykarında onıń izin basıwshı Willyam Kilpatrik 20-jıllarda “oqıtıwdıń proektli sisteması” (yaki proektli metodi)n islep shıqtı, onıń mazmunı óz qızǵıwshılıqlarınan kelip shıǵıp balalar oqıtıwshı menen birge qandaydur ámeliy máseleniń sheshimin proektlestiriwden ibarat. Mısal ushın, oyınshıq úysheniń qurılısı ámeliy xızmetke kiritiledi hám onıń dawamında til, matematika, basqa pánleri boyınsha ol yaki bul maǵlıwmatlardı bilip aladı. Bul teoriyaǵalabalıq mektepte bilimlendiriw dárejesin páseyttiriw múmkinligin túsiniw qıyın emes.

Amerikalıq pedagoglar I.Adler, Dj.Brunner hám basqalar Dyun teoriyası amerika mektepleri rawajlanıwın artqa tartqanın aytadı hám bilimlendiriwdi modernizaciyalastırıw hám de jetilistiriw jolların izleydi.

Kóplep pedagoglar - A.Disterveg, K.D.Ushinskiy, M.Behbudiy hám A.Avloniyler mektep bilimlendiriwine baylanıslı kóplep bahalı ideyalardı ilgeri súrgen. Olar xalıq mektepleri, jańa usıl mektepte tálím dárejesin arttırıw, tábiyyiy-iliy pánler hám gumanitar pánler birliǵi táreparı edi.

Búgingi kúnde túrli tálím koncepciyaları bar. Koncepciyalardan biri oqıtıwdıń mazmunın bilimlendiriw orınlarında úyreniletuǵın pánniń pedagogikalıq tiykarları sıpatında analizlenedi. Bul jerde shaxstıń dóretiwshilikke qábiletligi, erkin tańlawdı ámelge asıra biliwi, adamlarǵa haqıqıy qatnasta bolıwı kibi sıpatları shette qalıp ketedi. Bul jantasıw oqıwshılardı pán hám islep shıǵarıwǵa endiriwge qaratılǵan, biraq demokratikalıq jámiyette erkin turmısqa baǵdarlawǵa emes, ámelde adam bul jerde islep shıǵarıw faktorı sıpatında qatnasadı (avtoritarizm).

Basqa bir koncepciya bilimlendiriw mazmunın oqıwshı ózlestiriwi kerek bolǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar jıynaǵı sıpatında qaraydı. Bul koncepciya avtorları bilim hám uqıplılıqlardı iyelew adamǵa zamanagóy jámiyette sáykes ráwishte turmıs keshiriwge imkan beredi dep esaplaydı. Adamnan tekǵana ol biliwi hám orınlay alıwın talap etiw jeterli. Bunday jaǵdayda oqıtıwǵa talaplar hám tómendegishe boladı: ósip kiyatırǵan áwladqa ana tili. matematika, fizika hám basqa pánler boyınsha bilim hám uqıplılıqlar beriw zárúr.

Milliy ulwma orta bilimlendiriw mektebi házirgi zaman sharayatlarında rawajlanıwı ushın bul jeterli emes. Jámiyettiń oqıwshılardan tek ǵ ana belgili oqıw pánleri mazmunın emes, bálki olarda erk kúshi, óz háreketleri ushın, jámiyet hám mámleket tá ǵ diri ushın juwapkershilikli, átirap-ortalıqtı qor ǵ aw; milletshilik hám diniy ekstremizmge jol qoymaw hám usı sıyaqlı sıpatlardı rawajlandırıwdı talap etedi. Ózbekistan Respublikasınıń «Kadrlar tayarlawdıń milliy dástúri» (1997)da zamanagóy bilimlendiriw mazmunı dóretiwshilik, erkin pikirlewshi demokratiyalıq jámiyet puqarasın qalıplestiriw wazıypalarına sáykes keliwi kerek dep jazıp qoyıl ǵ an.

Rossiya tálim akademiyası (RAO) haqıyqıy a ǵ zası V.V.Kraevskiy tárepinen ilgeri súrilgen koncepciyada kórsetiliwinshe, bilimlendiriwdiń tiykar ǵ ı jámiyetlik wazıypası áwladlar tárepinen topla ǵ an tájiriybelerin áwladlar ǵ a uzatıw esaplanadı.

Bul koncepciya mazmunında bilimlendiriw mazmunı tómendegi tórtte shólkemlestiriwshi elementlerden ibarat boladı:

- qabil etiw xızmetin ámelge asırıw usılları kórsetilgen formada ǵ ı qabil etiw xızmeti (bilimler);

- ámeliy xızmetti ámelge asırıw usılları formasında belgilengen ámeliy xızmet tájiriybesi (kónlikpe hám uqıplılıqlar);

- mashqalalı ja ǵ daylar, standart emes ja ǵ daylarda jańa máselelerdi sheshiw formasında (dóretiwshilik xızmet tájiriybesi);

- átirap-ortalıqqa, bir-birine, emocional qádiriyatlı qatnasıqlar tájiriybesi, ya ǵ nıy, emocional, áder-ikramlıq, estetikalıq tárbiyalaw.

Bul elementler óz ara baylanıslı hám bir-birine tiykarlan ǵ an. Mámleketler bilimlersiz bolıwı múmkin emes. Adamnıń dóretiwshilik xızmeti bilimler hám kónlikpeler mazmunlı belgili materialda ámelge asırıladı. Ruwxıy-ádep-ikramlıq tárbiyalılıq adam jasaytu ǵ ın jámiyettiń qulqı, kónlikpe hám uqıplılıqların iyelep al ǵ anlı ǵ ın kózde tutadı. Jámiyetlik tájiriybeniń bul elementlerin ózlestiriw adam ǵ a jámiyette jaqsı jasaw, jaqsı orınlawshı bolıw menen birge erkin háreket etiw, jámiyetti ózgartire alıw, jámiyetlik rawajlanıw ǵ a óz úlesin qosaw alıw ǵ a imkan beredi. Sonıń ushın ulwma orta, orta arnawlı, kásip-óner tálimi birinshi náwbette, turmısqa tayarlaydı, ekinshiden, insan usı tártipke óz úlesin qosıw, hátte onı qayta dúziwge de qudiretli boladı. Akademik V.V.Kraevskiydiń koncepciyası oqıtıwshını oqıwshılar sanasında ulwmainanıyılıq hám milliy qádiriyatlar sisteması, adamlar ǵ a insanparwarlıq qatnastı qalıplestiriw, erkin pikirlewshi, barkamal rawajlan ǵ an shaxstı qalıplestiriwge qaratıl ǵ an arnawlı xızmetke

ba ğ darlaydı.

Házirgi zaman basqıshında bilimlendiriw mazmunın belgilewshi áhmiyetli ideyalar (tiykarlar). Bilimlendiriw mazmunı – bul jámiyettiń shaxstı ruwxıy rawajlanıw dárejesine qoyıl ğ an talaplar, jámiyettiń jámiyetlik tájiriyebe hám mádeniyatın sáwlelendirgen jámiyetlik buyırtpashı modeli esaplanadı.

Jámiyetlik tájiriyebe tómenдеgi tórt element penen xarakterlenedi:

- insan tábiyat, jámiyet haqqında ğ ı bilimleri
- xızmettiń kónlikpe, uqıplılıq hám usılları;
- jańa wazıypalardı sheshiw boyınsha dóretiwshilik xızmet tájiriyesi;
- átirapda ğ ılar menen óz ara emocional – qádiriyatlı qatnaslar tájiriyesi.

Usıllardan kelip shı ğ ıp, zamanagóy didaktikalıq pikirlerge kóre bilimlendiriw mazmunınıń quramına tómenдеgiler óz sáwleleniwın tabadı:

- 1) álem haqqında ğ ı bilimler; 2) xızmetti ámelge asırıw usılları tájiriyesi;
- 3) dóretiwshilik tájiriyesi; 4) átirap-ortalıqqa emociyanal-qádiriyatlı qatnas tájiriyesi.

Bilim hám kónlikpeler dóretiwshilik xızmet tiykarı bolıp qalıwı múmkin, biraq xızmetke tayarlıq ushın kepillik bola almaydı. Átirap-ortalıqqa emocionallıq qatnasta bolıw ol haqqında biliw, olar ğ a tuwrıdan-tuwrı baylanıslı bolmawın názerde tutadı. Shaxsta átirap-ortalıqqa emociyanallıq qatnastı rawajlandırıw ushın bilimlendiriw procesinde turaqlı túrde kompleksli tádbirlerdi shólkemlestiriw zárúr.

Ilimiy tiykarlan ğ an bilimlendiriw mazmunın qanday anıqlaw múmkin? Bilimlendiriw mazmunına ne tásir kórsetedi? Ol nege baylanıslı boladı?

Bilimlendiriw mazmunın anıqlawshı tiykar ğ ı faktorlar tómenдеgilerden ibarat boladı:

- pán, texnika, mádeniyattıń jámiyette rawajlan ğ anlı ğ ı dárejesi;
- oqıtıwdıń maqseti hám wazıypaları;
- oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri;
- oqıwshı shaxsınıń zárúrlikleri.

Ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriwi mazmunı oqıwshılarda átirap-ortalıq haqqında ulıwma pikirlerin payda etiwı, olardı ózleriniń ámeliy xızmetleri ushın zárúr bol ğ an bilimlerde izlewge hám bul bilimlerde turmıs mashqalaların sheshiwde qollaw ğ a úyretiwı kerek. Bilimlendiriw mazmunı oqıw jobaları, oqıw dástúrlerinde, sabaqlıqlarda sáwlelendiredi.

XX ásir 80-jıllarında ámeliy qollanıl ğ an orta ulıwma bilimlendiriw mektebi úlgili oqıw jobaları mektepti jańalaw wazıypalarına, oqıw-tárbiyalıq procesti házirgi zaman talapları tiykarında shólkemlestiriwge sáykes kelmes edi. Bul oqıw

jobasınıń eń tiykarǵı kemshiligi – onı qalıplestiriwdiń hádden tis oraylastırıw, bul bolsa mekteplerdiń hámmesi bir qıylı bolıwı, usınılıp atırǵan bilimlendiriw idealınıń bir qıylılıǵına alıp keledi, onda shaxs, jámiyet hám mámlekettiń túrli bilimlendiriw talapları esapqa alınbaydı; kóp predmetlilik, oqıwshılarǵa wazıypalar artıqshalıq, awırlıq qıladı hám bilimlendiriw mazmunınıń jasalma qısqalıǵı, aralasıǵı júzege keledi; bul bilimlendiriwdiń texnokratıyalıq baǵdarınıń insanparwarlıq hám mádeniy, kórkem-jaratıwshılıq rolin joǵaltıwǵa alıp keledi. Oqıw jobasınıń áne usınday hám basqa kóplep kemshilikleri didaktikalıq alımlar hám ámeliyatshılar tárepinen keskin kritikalanağı.

1991-jılda Ózbekistan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen soń, úzliksiz bilimlendiriw sistemasın jetilistiriwge kiristi. Bunday sharayatlarda bilimlendiriw, jańa demokratiyalıq mámleket qurıw, mádeniy hám ruwxıy tikleniw, demokratiyalıq jámiyet hám bazar qatnasıqların qalıplesiwi, milliy pán hám texnikanıń rawajlanıwın dúnya standartları talapları dárejesine kóteriwdiń tiykarı bolıp qalıwı kerek.

Ulıwma orta bilimlendiriw, orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwi mazmunına talapblar bilimlendiriwdi rawajlandırıw mámleketlik strategiyası menen belgilenedi. Bul strategiya respublikanıń «Kadrlar tayalawdıń milliy dástúri»de belgilengen (1997-jil), bilimlendiriwdi túpden ózgettiriw, rawajlanǵan demokratiyalıq mámleketler dárejesine joqarı mamanlıqtaǵı kadrlardı tayarlaw boyınsha milliy sistemasın jaratıw esaplanadı. Bilimlendiriw mazmunında tómendegi eki tárepi kózge taslanadı: milliylik hám ulıwmainsanıylıq.

Házirgi sharayatta orta mektep, akademiyalıq licey hám kásip-óner kollejeri ushın bilimlendiriw mazmunı (oqıw jobaları)n islep shıǵıwda bilimlendiriw mazmunında tómendegi ideyalar jetekshi orın tutadı:

- 1) insanıylastırıw;
- 2) insanparwarlastırıw;
- 3) integraciyalastırıw;
- 4) standartlastırıw;
- 5) kóp basqıshlılıqqa tiykarlanıw;
- 6) ámeliylestiriw;
- 7) axborotlastırıw;
- 8) individuallastırıw;
- 9) úzliksizlik.

Bilimlendiriw mazmunın insanıylastırıw bilimlendiriw procesinde oqıwshı shaxsınıń ústem orın tutıwı, onıń shaxsı, qálewi hám qızıǵıwshılıqların húrmet

etiw, birinshi náwbette olardıń qábiletlerin rawajlandırıw, erkin turmısta óz jolların tawıp alıwı ushın sharayat jaratıwdı kózde tutadı. Insanılastırıw gumanitar hám tábiyiy pánlerdi optimal bolıwı, matematikalıq, biologiyalıq, texnikalıq kurslar mazmunın insanıyılıq haqqında ǵ 1 bilimler menen bayıtıwdı kózde tutadı. Bilimlendiriw mazmunında insanparwarlıq ideyalarınıń sáwleleniwi oqıwshılarda pikirlewiniń qáiplesiwine járdem beredi.

Bilimlendiriwdi insanılastırıw bul bilimlendiriw sistemasın hám bir pútin bilimlendiriw procesiniń hár bir insan huquqların húrmet etiw, pedagoglar ortasında óz ara húrmetke tiykarlan ǵ an qatnasıqtı rawajlandırıw, olardıń salamatlı ǵ in saqlaw hám bekkemlew, jeke qádir-qımbatlarının seziniwine táminlew hám jeke imkaniyatlarınıń rawajlanıwına xızmet qıladı.

Bilimlendiriwdi insanparwarlastırıw jańa tayanısh oqıw jobasınıń ekinshi áhmiyetli ideyası. Bilimlendiriwdi gumanitarlastırıw birinshi náwbette tayansh oqıw jobasında gumanitar pánler kólemin arttırıwda óz sáwleleniwin tabadı (50% den kóbirek). Bul estetikalıq tárbiyanı shólkemlestiriwge oqıw waqtın eki ese kóbeyttiriwge imkan beredi. Gumanitarlastırıw – bul bilimlendiriwdiń basqıshı hám túrinen ózgesheligi tiykar ǵ 1 jámiyetlik mashqala - insan jetiskenligi mashqalasın sheshiwge imkan beriwshi bilimlendiriw mazmunın ózlestiriwge ba ǵ darlaw esaplanadı.

Bilimlendiriwdiń jańa mazmunın islep shı ǵ ıwdıń úshinshi ideyası – bilimlendiriwdi differenciyalastırıw. Bul ba ǵ dar májbúriy kurslar menen birge joqarı klasslarda tereńlestirilgen hám qánigelestirilgen oqıtıw, pánlerdi tańlaw tiykarında alıp barıwın kózde tutadı. Klassta, klasslar ortasında hámde túrli jasta ǵ 1 oqıw toparlarında fakultativ kursların individual, toparlı oqıw islerin hámde qızı ǵ ıwshılıqlarına qaray tógereklerdi rawajlandırıw da kózde tutıladı. Differensaciyalaw – bul zamanagóy sharayatta bilimlendiriwdi rawajlandırıw ulıwmalıq ba ǵ dar esaplanadı. Respublikada ótken ásirdiń 90-jıllarda bilimlendiriwdi differensaciyalaw maqsetinde qánigelestirilgen mektepler hám klasslar (fizika, ximiya, matematika, shet tillerin tereń úyreniw menen) liceyler, gimnaziya ashıldı.

1997-jılda Ózbekistan Respublikası Joqarı Májilisiniń XI sessiyasında Ózbekistan Respublikasınıń “Bilimlendiriw haqqında” ǵ 1 nızamı hám “Kadrlar tayalawdıń milliy dástúri” niń qabıl etiliwi bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwda jańa basqısh boldı. Mámleketlik bilimlendiriw standartları talaplarınan kelip shı ǵ ıp bilimlendiriw dástúrleriniń jańa áwladı islep shı ǵ ıldı.

Kurslardı integraciyalastırıw bilimlendiriwdiń jańa mazmunın islep shı ǵ ıw-ǵ a qaratil ǵ an jáne bir ideya oqıwshılarda, dúnyanı ulıwma sáwlelendiriw qábilet-

liligin rawajlandırırda ulıwmalastırırshı, dúnya ğ a kózqarastı qálipsesteriw imkanın beriwshi integrativ pánlerdi jaratırw áhmiyetli orın tutadı.

Jańa jeke (tayanırsh) oqırw jobasında integraciyalaw esabında oqırw pánleri sanı kemeyttirildi, saatlardırń ulıwma kólemi ırqshamlastırıldı. Atap aytqanda, “Tariyx” páni ulıwma tariyx hám Ózbekistan xalıqları tariyxına tiykarlanadı.

Standartlastırırw – bul májbúriy oqırw pánleri tóplamınıń saatları anıq belgilenen kólemin belgilew. Bilimlendiriw standartları járdeminde bilimlendiriw orınlarında oqırw isleriniń normativleri, oqırwshılar bilimlerin bahalawdırń birden-bir ólshemleri islep shı ğ ıladı.

Kóp basqırshlılıq – bul bilimlendiriwdirń hár bir basqırshında oqırwshınıń imkaniyat hám qırzı ğ ırwshılıqları dárejesine juwap bere alatu ğ ın bilim dárejesine erisiw imkanın beriwshi kóp basqırshlı bilimlendiriw procesin shólkemlestiriwden ibarat. Túrlı basqırshlarınırń hár birinde oqıtırwdirń juwmaqlawshı ja ğ dayı bilimlendiriwdirń sipatlı juwmaqlan ğ anlı ğ ı esaplanadı.

Ámeliylesteriw – shaxs (oqırwshı)tı jámiyetlik xızmetke teoriyalıq bilimlerdi puxta ózlestirgen halda olardı ámeliyatta aktiv qollay alırwına tayarlaw. Ya ğ nıy, shaxsta mektep bilimlendiriw procesinde-aq orta arnawlı yaki joqarı bilimlendiriw orınlarınıń bilimlendiriw sisteması, oqırw jobası, pánler boyınsha ilimiy-teoriyalıq bilimlerdi tereń hám sistemalı ózlestire alırw ğ a imkan beriwshi dáslepki kónlikpelerdi tárbiyalaw ğ a ayrıqsha áhmiyet beriledi.

Bilimlendiriwdi axborotlastırırw oqırwshılardı oqıtırw procesinde esaplaw texnikası hám axborot texnologiyalarınan ğ alabalıq hám keń paydalanırw menen baylanıslı boladı. Bilimlendiriwdi axborotlastırırw aqır ğ ı on jıllıqda keń tarqaldı, bunırń mazmunı sonnan ibarat, zamanagóy video-radiotexnika hám kompyuterlerdirń bilimlendiriw sistemasında qollanılıwı múmkin bol ğ anlı ğ ı hámde paydalanırwına qaray ápiwayırq.

Individuallastırırw tálim-tárbiya procesinde oqırwshı hám oqıtırwshılar ortasında ğ ı óz ara qatnasıqlardıń hámme túrlerinen paydalan ğ an halda olardıń individual ózgesheliklerin esapqa alırw hám rawajlandırırw demekdur.

Úzliksizlik jámiyet turmısınıń tez ózgerip barırwı adamdı úzliksiz túrde bilim alırw (óz betinshe bilim alırw) ğ a shaqırırwshı process mazmunun anlatadı.

Ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriw mazmunun tańlap alırw princip hám ólshemleri. Mektep bilimlendiriw mazmunun qálipsesteriw tómendegi ulıwmalıq principlerge muwapıq ámelge asırıladı:

1. Bilimlendiriw mazmunınıń barlıq elementleri barlıq basqırshlarında jámiyet, pán, mádeniyat hám shaxs rawajlanırwı talaplarına sáykes bolırwı principı. Bul princip bilimlendiriw mazmunına dástúriy bol ğ an bilim, kónlikpe hám uqrplı-

lıqlar menen birge jámiyettiń rawajlanǵanlıǵı, ilimiy bilim, mádeniy turmıs dárejesi hám shaxstıń rawajlanıw imkaniyatların kórsetiwshi pánlerdi kiritiwdi talap etedi.

2. Bilimlendiriwdiń jeke mazmunlı hám procesual tárepi principı. Bul princip bilimlendiriw mazmunın tańlawda bir tárepleme ilimiy baǵdardı biykarlaydı. Ol anıq bir oqıw processin ámelge asırıw menen baylanıslı pedagogikalıq haqıyqattı esapqa alıwdı kózde tutadı. Bul ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriw mazmunın proektlestiriwde onı beriw hám ózlestiriw principleri hámde texnologiyası, ózlestiriw dárejesi hám ol menen baylanıslı háreketlerdi esapqa alıw kerekligin ańlatadı.

3. Bilimlendiriw mazmunınıń ulıwmalıq dúzilisi principı. Bul princip bilimlendiriw sistemasınıń túrli basqıshlarında teoriyalıq bilimlerdiń beriliwi, oqıw páni, oqıw materialı, pedagogikalıq xızmet, oqıwshı shaxsı sıyaqlı shólkemlesiwiniń óz ara sáykesligin kózde tutadı.

Aqırǵı jıllarda bilimlendiriw mazmunın tańlaw gumanitarlastırıw hám fundamentallastırıw sıyaqlı principler jetekshi orın iyelemekte. Bul ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriw shaxstıń insanparwarıq mádeniyatın qalıptestiriwge baǵdarlanǵanlıǵın ańlatadı. Insanparwarlıq mádeniyatı birinshi náwbette bilim, sezimler mádeniyatı, qatnas hám dóretiwshelik háreketler uyǵınlıǵıdır.

4. Bilimlendiriw mazmunın insanparwarlastırıw principı. Bul princip birinshi náwbette oqıwshılardıń ulıwmainsanıyılıq hám milliy mádeniyattı aktiv dóretiwshelik hám ámeliy ózlestiriwleri ushın sharayatlar jaratıw menen baylanıslı. Bunıń ushın gumanitar ideyalar ulıwma bilimlendiriw mazmunına sińdiriliwi kerek. Bul bolsa óz náwbetinde gumanitar hám tábiyiy-ilimiy pánlerdiń óz ara baylanıslılıǵı hám óz ara qatnasıqları principiniń ózgeriliwin talap etedi, onıń tiykarın shaxsqa itibar qaratıw qurawı zárúr.

5. Bilimlendiriw mazmunın fundamentallastırıw principı bilimlendiriwdi gumanitarlastırıwdaǵı tosıqların joǵaltıwǵa imkan beredi. Ol gumanitar hám tábiyiy-ilimiy bilimlerdi birlestiriw, izbe-izlikti ornatıw hám pánler ara baylanıslardı oqıwshılardıń qabıl etiw hám ámeliy xızmet metodologiyası mánisin ańlap jetiwlerine tayanıwdı talap etedi.

6. Bilimlendiriw mazmunınıń izbe-izligi principı, bul princip bilimlendiriw mazmunın asırıp barıwshı baǵdarda jobalastırıwdan ibarat bolıwın ańlatadı, bunda birinshi náwbette hár bir jańa bilim aldınǵısına tayanadı hám onnan kelip shıǵadı.

7. Bilimlendiriwdiń mazmunı úzliksizligi principini, bul princip úyrenilip atırǵan bilimler hám qalıplesip atırǵan uqıplılıqlardı jeke sistemadaǵı ornı, ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriw, barlıq oqıw kursları hám ulıwma mazmunnıń bir-birine hámde ulıwmainısanıy, milliy mádeniyat sistemasına kiriwshi sistema sıpatında kóriwdi kózde tutadı.

8. Bilimlendiriw mazmunınıń oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine sáykesligi principini oqıwshılardıń jas dárejesi hám tayarlıǵın kózde tutadı. Olarǵa ózlestiriw ushın ol yaqı bul bilimler hám uqıplılıqlar sisteması ózlestiriw ushın usınıs etiledi.

Ulıwma orta hám orta arnawlı bilimlendiriwdiń mazmunın qalıplestiriw kórip shıǵılǵan principlerdi zamanagóy orta mektepler hám akademiyalıq liceyleri ushın tańlap alıw tómenдеги ólshemler boyınsha ámelge asırıladı:

- erkin pikirlewshi shaxstıń rawajlanıwı hám onıń mádeniyatın qalıplestiriw máseleleri mazmunın ulıwma sáwlelendiriw;

- ilimiy hám ámeliy áhmiyeti;

- bilimlendiriw mazmunınıń quramalılıǵı, oqıwshılar imkaniyatlarınıń oqıw dástúrlerine sáykesligi;

- bilimlendiriw kóleminiń onı úyreniwge ajratılatusın waqıtqa sáykesligi;

- mektep hámde liceyler bazasınıń zamanagóy talaplarǵa juwap beriwi;

- ulıwma orta bilimlendiriw mazmunın qurıwda xalıqaralıq tájiriyelerdi esapqa alıw.

- **Oqıtıwdıń mazmunın belgilewshi normativ hújjetler.** Ilimiy pedagogikalıq ádebiyatlarda oqıtıw mazmunın qalıplestiriwdiń tómenдеги úsh basqıshı kórsetiledi:

1) ulıwma teoriyalıq basqısh;

2) oqıw basqıshı;

3) oqıw materialın ózlestiriw basqıshı, yaǵnıy, oqıtıwdıń mazmunınıń oqıw jobası, oqıw dástúri hám sabaqlıqlar sıyaqlı normativ hújjetlerde óz kórinisin tabıwı.

Ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwi mazmunı mámleketlik bilimlendiriw standartı, oqıw jobalarınıń mazmunında óz kórinisin tabadı. Oqıw jobaları tómenдеgilerden ibarat: tayanısh, úlgili hám mektep oqıw jobası.

Ulıwma orta hámde orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriw orınları (akademiyalıq licey hám kásip-óner kollejeri) ushın tayanısh oqıw jobası mámleketlik bilimlendiriw standartınıń shólkemlestiriwshi bólimi esaplanǵan tiykarǵı normativ hújjet bolıp, ol úlgili hám ámeliy oqıw jobaların islep shıǵıw ushın tiykar bolıp xızmet etedi. Tayanısh oqıw jobası mámleketlik bilimlendiriw standartınıń quramalı

bólegi sıpatında Ózbekistan Respublikası Ministrler mákemesi tárepinen tastıyqlanadı.

Mektep, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleriniń úlgili oqıw jobaları tayanısh oqıw jobası tiykarında dúziledi hám Ózbekistan Respublikası Xalıq tálimi hámde Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrlikleri tárepinen tastıyqlanadı. Bul joba uzaq múddetke mólsherlep dúziledi hám onıń tiykarında ishshı oqıw jobaları islep shıǵıladı.

Oqıtıwdıń mazmunı onıń maqsetinen kelip shıǵadı. Oqıtıw mazmunı degende oqıwshılardıń oqıw procesinde iyelep alıwı lazım bolǵan hám de sistemalastırılǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń sheńberi túsiniledi. Tálim mazmunı oqıw jobası, dástúri hám sabaqlıqlarda sáwlelengen. Oqıw jobası – mámleketlik hújjet bolıp, barlıq bilim beriwshi mekteplerde sózsiz ámel qılınıwı lazım bolǵan mámleketlik hújjet esaplanadı. Onda klasslar boyınsha úyreliniliwi lazım bolǵan oqıw pánleri hám sol pánler ushın ajratılǵan oqıw saatları kórsetilgen boladı. Mekteptiń jeke oqıw jobası xalıq bilimlendiriw ministrliǵı tárepinen tastıyqlanadı. Oqıw jobası dep, oqıtılatuǵın pánler, oqıtıw ushın ajratılǵan saatlar hám oqıw jılınıń dúzilisin belgilep beriwshi mámleketlik hújjetke aytıladı.

Oqıw jobasın dúziwde tómendegilerge tiykarlanadı:

1. Oqıw jobası oqıw – tárbiya jumısınıń maqset hám wazıypalarına tiykarlanadı. Maqseti - ilimiy bilim beriw, alǵan bilimlerin turmushqa qollay alıwǵa úyretiw.

2. Mekteplerdiń birliǵı óziniń qaǵıydalarına tiykarlanadı. (Yaǵnıy: baslawısh mektep -I - IV klasslar, tolıqsız mektep - V-IX klasslarǵa, ulıwma tálim mektebiniń X -XI klasslarınıń óz ara baylanıslılıǵı).

3. Toliqsız hám órta mekteplerde oqıwshılǵa bir pútin tolıq bilim beriledi.

4. Oqıw jobasına kirgizilgen pánlerdiń kólemi qaysı klassta oqıtılıwı, ajratılǵan saati, balalardıń jas hám bilim dárejesine qaray beriledi. Pánniń kólemi, awır-jeńilligi, didaktikalıq áhmiyeti de itibarǵa alınadı.

Oqıw jobası – normativ hújjet esaplanıp tómendegilerdi belgileydi:

- oqıw jılı, sherek (semestr)ler hám kanikullardıń dawamlılıǵı;
- sol bilimlendiriw orınlarında úyreniletuǵın oqıw pánleri tártibi;
- oqıw jılları boyınsha pánlerdi bólistiriw;
- hár bir pán boyınsha ulıwma bilimlendiriw dáwiri hám hár bir klass (kurs)da pánlerdi úyreniwge ajratılǵan saatlar kólemi;
- hár bir pándi úyreniwge ajratılǵan háptelik saatlar kólemi;

➤ praktikumlar, islep shıǵarıw hám pedagogikalıq ámeliyatlar h.t.b. dawamıylıǵı.

Oqıw jobasında sonıń menen birge anıq bir oqıw ornınıń ózgesheliklerin sáwlelendiriwshi, oqıwshılardıń erkin tańlawı boyınsha fakultativ hám májbúriy shınıǵıwlar kórsetiledi.

Oqıw baǵdarlaması – belgili oqıw pání boyınsha bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar mazmunı, ulıwma waqıttı áhmiyetli bilimlerdi úyreniliwi boyınsha bólistiriw, temalardıń izbe-izliligini belgilew hámde olardıń úyreniliw dárejesin kórsetiwshi normativ hújjet.

Bag`darlamada oqıw materialınıń bilimlendiriwdiń hár bir jılı hám hár bir klass, kurs boyınsha bólistirilwiin tiykarlap berilgen. Bag`darlamada kórsetilgen bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdi oqıwshılar tárepinen tolıq ózlestiriliwi oqıtıw procesiniń nátiyjeliligi esaplanadı.

Oqıw baǵdarlamaları úlgili, isshi hám avtorlıq bolıwı múmkin.

Úlgili oqıw baǵdarlaması anaw yamasa mınaw bilimlendiriw tarawına mámleketlik bilimlendiriw standartlarınıń talapları tiykarında islep shıǵıladı. Oqıw baǵdarlamaları tómendegilerden ibarat boladı:

– Usı pándi úyreniw maqsetleri, oqıwshılardıń bilim hám uqıplılıqlarına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar, oqıtıw ushın usınılatuǵın forma hám metodları haqqındaǵı túsindiriw xatı;

– Úyrenilip atırǵan materialdıń tematikalıq mazmunı;

– Kurstıń ayırıqsha sorawların úyreniwge oqıtıwshi sarplayruǵın shamalıq saatları kólemi;

– Dúnyaǵa kózqarasın qalıplestiriwshi tiykarǵı sorawlar dizimi;

– Pánler aralıq hám kurslar aralıq baylanıslılıqtı ámelge asırıw boyınsha kórsetpeler;

– Oqıw úskeneleri hám kórsetpeli qurallar dizimi;

– Usınıs etilgen ádebiyatlar.

Úlgili oqıw baǵdarlamaları Xalıq tálimi hám de joqarı hám orta arnawlı tálim wázirlikleri tárepinen tastıyıqlanadı, usınısnama qásiyetine iye boladı. Úlgili baǵdarlama tiykarında mektep, akademiyalıq licey pedagogikalıq keńesi tárepinen **isshi oqıw baǵdarlamaları** islep shıǵıladı hám tastıyıqlanadı. Isshi baǵdarlamadanıń u`lgili baǵdarlamadan o`zgesheligi isshi baǵdarlamada regionallıq komponenti táriplenedi, oqıw procesin metodi-kalıq, informaciyalıq, texnikalıq támiyinlew imkaniyatı, oqıwshılardıń tayarlıq dárejesi esapqa alınadı.

Oqıw baǵdarlaması tómendegi bir qatar qaǵıydalarǵa boysing`an halda dúziledi.

1. Ba ğ darlamanın turaqlılı ğ ı. Oqıw ba ğ darlamaları jamiyetimiz rawajlanıwınıń hár bir basqışında pán, texnika, islep shı ğ arıw hám de jámiyetlik qatnasıqlar tarawında erisilgen dárejeni sáwlelendiriw lazım.

2. Oqıw ba ğ darlamasında ilimiylik qa ğ ıydası. Ba ğ darlamag`a barlıqtı anıq, haqıyqıy sáwlelendirgen, ilimiy tárepten tekserilgen isenimli materiallar kirgiziledi.

3. Oqıw materialları mazmunın tuwrı tańlaw. Pán materialların tańlawda onda dáliyler, mısallar, logikalıq ulıwmalastırıw hám juwmaqtırn tuwrı uy ğ ınlasıwına ayırıqsha itibar beriledi.

4. Teoriyanıń ámeliyat penen birligi qa ğ ıydası. Oqıw ba ğ darlamasında teoriyanıń ámeliyat penen birligi qa ğ ıydası, birinshi náwbette, ilimiy bilimlerdiń turmısta, islep shı ğ arıw ámeliyatında tutqan ornı kórsetip beriledi.

5. Oqıw ba ğ darlamasında tariyxıyılıq qa ğ ıydası. Oqıw ba ğ darlamaları tariyxıyılıq qa ğ ıydasına tiykarlan ğ an halda dúziledi.

6. Ba ğ darlama eki usıl menen: izbe-izlik hám koncentrlık (oraylasqan) tárizde jaylastırıwı múmkin.

Avtorlıq oqıw ba ğ darlamaları mámleketlik standart talapların esapqa al ğ an halda oqıw pání qurılısı basqasha logikadan ibarat bolıwı, ol yaki bul teoriyalardı úyreniwge avtorlıq jantasıwı, úyrenilip atır ğ an hádiyse hám processlerge salıstır- ğ anda avtorlıq kózqarasın sáwlelendiriw lazım. Bunday ba ğ darlamalar sol pán tarawında pedagog, psixolog, metodistlerdiń sırtqı recenziyalarına iye bolıwı kerek hám olar bar bol ğ anında mektep, akademiyalıq licey hámde kásip-óner kolledj- leriniń Pedagogikalıq Keńesi tárepinen tastıyıqlanadı. Avtorlıq oqıw ba ğ darlamaları oqıwshılardıń erkin tańlawı boyınsha (májbúriy hám fakultativ) kurslar shólkemlestiriwde keń paydalanıladı.

Oqıw pání bilimlendiriw orınlarında oqıwshılardıń jas, qabil etiw imkaniyat- larına muwapıq olar ğ a belgili pán tarawı boyınsha ulıwma yaki qánigelik bilim- lerdı beriw, kónlikpe hám uqıplılıqlardı qáiplestiriwdi támiyinlewshi derek esaplanadı.

Oqıw pániniń mazmunı hár bir pedagog tárepinen ıxtıyariy belgilenbeydi, bálki jámiyetlik hádiyse sıpatında bilimlendiriwdiń tariyxıy rawajlanıwı dawamın- da islep shı ğ ıladı. Orta mektep, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledji oqıw pánlerin ilimiy bilimniń ulıwma dúzilisine sáykes tárizde qáiplestiriw kerek dep esaplawshı kózqaraslar eń keń tarqal ğ an hám tán alın ğ an esaplanadı.

Bilimlendiriw mazmunı hám oqıw ba ğ darlamaları oqıw ádebiyatlarında proektlestiriledi. Bunday ádebiyatlar qatarına sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları kiredi.

Oqıw ádebiyatları arasında sabaqlıq ayrıqsha orın tutadı. **Sabaqlıq oqıw procesiniń** zárúrli bólegi. Kóp waqıtlardan beri ol oqıtıwdıń eń áhmiyetli quralı esaplanǵan. **Sabaqlıq** – oqıwshılardıń ekinshi "muǵallımı". Sebebi ol, eń dáslep, oqıwshı ushın zárúr qollanba esaplanadı. Hár bir oqıw pániniń mazmunı sabaqlıqta tolıq jarıtıladı. Sabaqlıq pánge tiyisli ilimiy bilim tiykarların baǵdarlamag`a hám didaktika talablarına muwapıq bayan qılıwshı kitap. Sabaqlıq belgili oqıw páni boyınsha bilimlendiriw maqseti, oqıw baǵdarlaması hám didaktikalıq talaplarǵa muwapıq belgilengen ilimiy bilimleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardı beriwshi derek bolıp, ol mazmunı hám dúzilisine qaray pán boyınsha jaratılǵan oqıw baǵdarlamasına sáykes keledi. Úlgili oqıw baǵdarlamaları tiykarında jaratılǵan sabaqlıqlar maqsetke muwapıq halda Respublika Xalıq bilimlendiriw, Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrlikleri tárepinen barlıq mektepler, akademiyalıq liceyler hám kásip-óner kolledjleri ushın usınıs etiledi. Ideyalıq hám metodikalıq tárepten quramalı bolǵan sabaqlıq bilimlendiriw mazmunına qoyılatuǵın barlıq talap-larǵa juwap bere alıwı, oqıwshılar ushın qızıqlı, ilajı barınsha qısqa, túsinikli, kórgizbelilik kózqarastan estetikalıq ózgeshelikke iye bolıwı kerek.

Sabaqlıq oqıwshılardıń bilimlendiriw procesinde, sanalı túrde hám aktiv qatnasıwı, oqıw materialın tolıq ózlestiriwlerin támiyinlewi kerek. Áne sonday máselelerdi sheshiwde sabaqlıqlar tómendegi wazıypalardı orınlaydı:

Motivaciyalıq wazıypa - bul wazıypa oqıwshılardı sol pándi úyreniwge baǵdarlaytuǵın, olarda ilimge unamlı qatnas hám qızıǵıwshılıǵın qalıplestiriwshi xoshametlerdi payda etiwden ibarat;

Maǵlıwmatlılıq wazıypası oqıwshılarǵa maǵlıwmatlardı jetkeriw, nátiyjeli usıllar járdeminde olardıń bilimleri kólemin keńeytiwge mu`mkinshilik beredi;

Tekseriw-dúzetiw (shınıǵıw) wazıypası – bilimlendiriw procesi, onıń nátiyjelerin tekseriw, oqıwshılarda ózin bahalaw hám dúzetiw qábiletligi hámde zárúr bolǵan kónlikpe, uqıplılıqların qalıplestiriw ushın úyreniw shınıǵıwların usınıs etiwdi názerde tutadı.

Muwapıqlastırıw wazıypası material ústinde islew procesinde bilimlendiriwdiń basqa quralların (kartalar, kórgizbeli materiallar, diapozitiv hám basqalar) qollanadı;

Rawajlandırıwshı-tárbiyalawshı wazıypası sabaqlıq mazmunınıń oqıwshılarǵa ruwxıy-ádep-ikramlılıq tásir kórsetiwı, kitaplar menen islesiw procesinde olardan miynetsúygishlik aktiv pikirlew, dóretiwsheńlik qábiletlik kibi sıpatlardı qalıplestiriwden ibarat;

Oqıtıw wazıypası sabaqlıq penen islesiwde óz betinshe bilim alıw ushın zárúr bol ǵ an konspekt jazıw, ulıwmalastırıw, tiykar ǵ ısn ajratıp kórsetiw, logikalıq eslep qalıw sıyaqlı uqıplılıq hám kónikpelerdi rawajlandırıw ǵ a járdem beriwinde kózge taslanadı.

Bilimlendiriw mazmunı oqıw materialı dárejesinde sabaqlıqlar menen bir qatarda túrli oqıw qollanbaları: ádebiyat hám tariyx xrestomatıyaları, mag`lıwmatnamalar, matematika, fizika, ximiya boyınsha máseleler toplamları, georafiya, biologiya boyınsha atlaslar, til boyınsha shını ǵ ıwlar toplamları hám basqalar da ashıp beriledi. Oqıw qollanbaları sabaqlıqtıń bázı táreplerin keńeytedi hám anıq máselelerdi sheshiw maqsedine iye boladı (axborot, shını ǵ ıw islew, tekseriw).

Mámleketlik bilimlendiriw standartları. Bilimlendiriwdiń mazmunın rawajlandırıwda kózge taslanıp atır ǵ an zamanagóy tendenciyalarınan biri onı standartlastırıw esaplanadı. Standartlastırıwda tómendegi eki faktor áhmiyetli: túrli bilimlendiriw mekemelerinde bilim alıp atır ǵ an jaslardıń ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner bilimler kóleminiń bir qıylı dárejesin támiyinlewshi mámlekette jeke pedagogikalıq ortalıqtı jaratıw zárúrligi;

Ózbekistannıń jáhán birge islesiw sistemasına kiriwi nátiyjesinde xalıqaralıq bilimlendiriw ámeliyatında ulıwma orta hám orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriw mazmunın rawajlandırıw tendenciyalarınıń esapqa alınıwı.

Mámleketlik bilimlendiriw standartları:

1) bilim alıw formalarınan tısqarı pitiriwshiler erisiwi kerek bol ǵ an bilim dárejesin belgilewshi tiykar ǵ ı hújjet;

2) oqıw páni boyınsha juwmaqlawshı bilimniń nátiyjelerin belgilewshi tiykar ǵ ı hújjet;

3) bilimlendiriw dástúrleri mazmunınıń minimumı, oqıwshılar tárepinen orınlanatu ǵ ın oqıw isleriniń maksimal kólemi, sonıń menen birge, pitiriwshilerdiń tayarlıq dárejesine qoyılatu ǵ ın talaplardı belgileydi.

Ózbekistan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında» ǵ ı nızamı menen bir qatarda mámleketlik standart tiykar ǵ ı normativ hújjet esaplanadı. «Standart» inglis tilinen alınıp «ólshem», «úlgı», «model» mánilerin ańlatadı. Standart járdeminde, respublika kóleminde túrli bilimlendiriw mekemelerinde bilimlendiriwdiń turaqlılıq dárejesin támiyinlewge erisiledi, oqıw isleri normativleri maslastırıladı, oqıwshılardıń bilimlerin bahalıq ólshemleri islep shı ǵ ıladı. Oqıwshı mámleket tárepinen belgilengen bilimlendiriw standartı menen shekleniwi múmkin, yaki bilimlerin jáne de tereńirek iyelep alıw maqsetinde óz betinshe shu ǵ ıllanıw imkaniyatına iye.

Bilimlendiriwdi standartlastırıw dúnyanıń rawajlan ǵ an mámleketlerinde, jetiliskeń oqıw jobaları hám ba ǵ darlamaların islep shı ǵ ıw, bilimlendiriwdiń belgili dárejesin belgilew menen ámelge asırıladı. Lekin «standart» termini ózi tálimge jaqın dáwirlerde qollanıla basla ǵ an. Mámleketlik bilimlendiriw standartları bilim sıpatın asırıw ǵ a imkan beredi. Olar bilimlendiriw mazmunınıń minimal kólemin kórsetiw hám bilimlendiriw dárejesiniń tómenge dárejesin belgilep beredi.

Bilimlendiriw standartin kirgiziwden burın bunday májbúriy qa ǵ ıydalar bolǵ an emes. Ózlestiriwdiń anıq belgilengen shegaralarınıń joqlı ǵ ı XX ásirdeń 80-jıllarında kópshilik pitiriwshilerdiń haqıqıy bilim dárejeleri judá pás bolıwına alıp keldi.

Mámleketlik bilimlendiriw standartların jaratıw boyınsha jumıslar Ózbekistan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında» ǵ ı Nızamı (1992-jıl) qabıl etilgennen keyin baslandı. Bul hújjettiń 6-bántinde jáhán bilimlendiriwi ámeliyatı ólshemlerine sáykes keliwshi mámleketlik bilimlendiriw standartların jaratıw zárúrligi belgilep ótildi. Ózbekistan Respublikası Joqarı Májlisiniń IX sessiyasında (1997-jıl) Ózbekistan Respublikasınıń jańa redaktorlı ǵ ında ǵ ı «Bilimlendiriw haqqında ǵ ı Nızamı qabıl qılın ǵ annan soń bilimlendiriw ba ǵ darlamalarınıń jańa áwladı jaratıldı. Jáhán ámeliyatı tájiriyesi tiykarında jaratıl ǵ an bilimlendiriw standartları hár bir pán boyınsha ózlestiriliwi zárúr bol ǵ an bilimlerdeń minimal dárejesin belgilewge imkan berdi.

Mámleketlik bilimlendiriw standartları quramlı dúzilisine qaray tómendegi-lerden ibarat:

1. Bilimlendiriwdiń jańa yaki anıqlastırıl ǵ an maqsetleri, pánniń úyreniw obektleri hám tiykar ǵ ı mazmunlı ba ǵ darları kózde tutılatu ǵ ın oqıw pániniń ulıwmalıq táriypi.

2. Oqıw pániniń mazmunı, tayanış (invariant) dárejesin súwretlew.

3. Bilimlendiriwdiń májbúriy nátiyjelerin ashıp beriw, ya ǵ nıy oqıwshılardıń oqıw tayarlıqların zárúr ból ǵ an minimal dárejesine talaplar.

4. Bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarına qoyılatu ǵ ın talaplar, bul olardıń májbúriy tayarlıqları dárejesiniń «ólshemi», ya ǵ nıy, tekseriw isleri, testler hám ayırıqsha tapsırmalardı orınlawına qarap oqıwshılar tárepinen talaplardıń májbúriy dárejesine erisilgenligi haqqında pikir júrgiziw múmkin boladı.

Qada ǵ alawshı sorawlar:

1. Oqıtıw mazmunınıń mánisi neden ibarat?

2. Ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwi mazmunın tańlap alıw principlerin táriyiplep beriń.

3. Házirgi basqıshta oqıtıw mazmunın belgilewdiń tiykarǵı dereklerin aytıp beriń.

4. Qánigelik pání boyınsha ulıwma orta, orta arnawlı bilimlendiriwi mámleketlik bilimlendiriw standartın analizlep beriń.

5. Oqıw jobalarınń túrlerin aytıń, akademiyalıq licey oqıw jobasın táriyiplep beriń.

6. Oqıw baǵdarlamaların ıń qanday túrleri bar?

Test tapsırmaları:

1. Qaysı juwap variantında oqıtıw mazmunın anıqlawshı tiykarǵı faktorlar kórsetilgen?

a) pán, texnika, mádeniyattıń jámiyette rawajlanǵanlıǵı dárejesi; oqıtıwdıń maqset hám wazıypaları; oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri; oqıwshı shaxsınıń zárúrlikleri;

v) insan zárúrligi; jámiyet talabı; oqıtıw usılları;

s) oqıw basqısh; oqıtıw procesi; pedagogikalıq qatnasıqlar;

d) oqıtıw nátiyjesi; oqıtıw principleri; pedagogikalıq texnologiyalar;

e) oqıtıw maqsetin belgilewshi normativ hújjetler, oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligi, bahalaw usılları.

2. Oqıtıw mazmunın belgilewshi normativ hújjetler qaysı juwap variantında tuwrı kórsetilgen?

a) ilimiy, ilimiy-ǵalabalıq hám kórkem ádebiyatlar;

v) sabaq jobası, jıllıq joba, oqıtıwshınıń uqıplılıǵı;

s) ǵalabalıq axborot quralları betlerinde berilip atırǵan materiallar, Internet maǵlıwmatlar, axborotlar;

d) oqıw jobası, oqıw baǵdarlamaları, oqıw pání, sabaqlıq hám oqıw qollanbalar;

e) ilimiy ádebiyatlar, oqıw jobası, axborot quralları

OQITIW METODLARI HÁM QURALLARI

Jobası:

1. Oqıtıwdıń metodları haqqında ulıwma túsinik.

2. Oqıtıw metodlarınń klassifikaciyası.

3. Oqıtıw metodların tańlaw.

Tayanış túsini kler: awızeki metod, jazba netod, usıl, ámeliy, shını ğıw, kórsetpelilik, laboratoriya, mektep lekciyası.

«Metod» sóziniń grekshe awdarması «izertlew, usıl, maqsetke erisiw jolı» kibi mánilerdi ańlatadı. Filosofiyalıq sózliklerde bul túsini k ulıwmalıq tárizde «maqsetke erisiw usılları»¹ dep berilgen.

Házirgi waqıtta pedagogikalıq dereklerde «oqıtıw metodı» túsini gine berilgen táriyiplerdiń túrlishe ekenligine gúwa bolamız.

Sonıń menen birge, oqıtıw metodlarınıń oqıtıwshı hám oqıwshılardıń óz ara birgeliktegi tártipli xızmetleriniń usılları ekenligi haqqında ğı pikirler de bar.

Keltirilgen táriyiplerden kórinip tur ğ anınday, bul túsini k mazmunı ja ğ inan bir qansha quramalı mánisti bildiredi hám bárqulla bir túrde talqılanbaydı. Tiykar ğı mashqala sonnan ibarat, keltirilgen táriyiplerde ulıwmalıq jantasıw óz kórinisin tawıp, metodtıń qanday xızmetti shólkemlestiriwine ba ğ darlan ğ anlı ğı anıq kórsetilmegen.

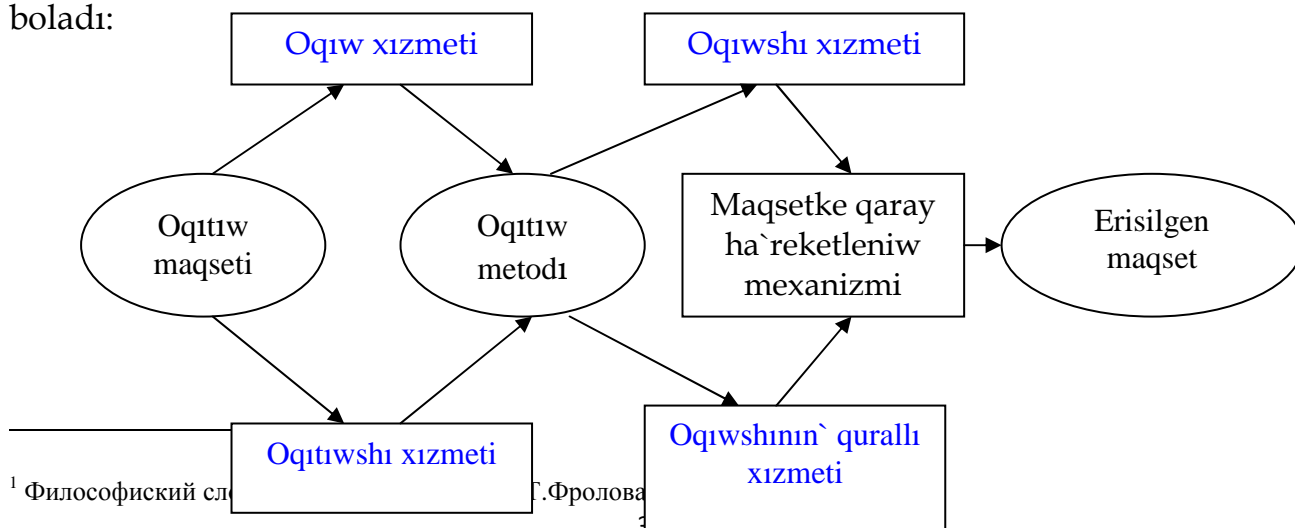
Bazibir avtorlar «oqıtıw metodları oqıwshılardıń oqıw-biliw xızmetin shólkemlestiriw usılları» degen kózqarasqa jan basadı. Bildirilgen pikirlerden kelip shı ğ atu ğ in ulıwmalıq juwmaqlar nelerden ibarat?

1. Oqıtıw metodları – oqıtıw procesiniń barlıq táreplerin qamrap alatu ğ in quramalı, kóp tárepli hádiyse esaplanadı.

2. Oqıtıw metodları ózinde bilimlendiriw procesin shólkemlestiredi: úyretiwshi hám úyreniwshilerdiń birgeliktegi xızmetin shólkemlestiriw oqıtıw metodlarınıń tiykari.

Oqıtıw metodı oqıtıw maqsetin ashıp beriwge xızmet etedi, onıń járdeminde oqıtıw mazmunın ózlestiriw jolları kórsetiledi, oqıtıwshı hám oqıwshılardıń óz ara háreketi, ózgesheligi ashıp beriledi. Metod, bir tárepten, oqıtıw maqsetine erisiw quralı sıpatında kórinse, basqa tárepten, basqarılıwshań oqıw xızmetin ámelge asırıw shárti esaplanadı.

Oqıtıw metodı dúzilisi M.N.Skatkinniń kózqaraslarına kóre tómendegishe boladı:

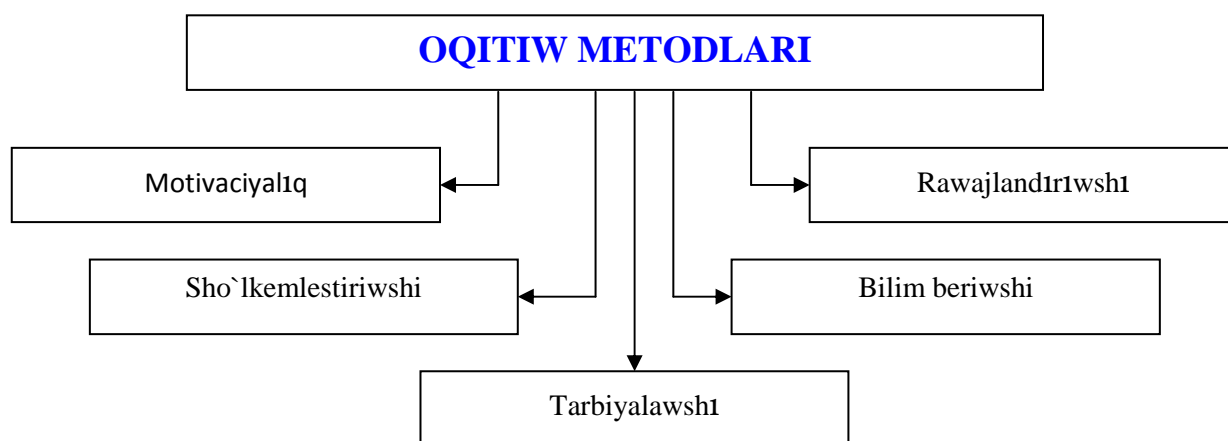

¹ Философский сл

Г.Фролова

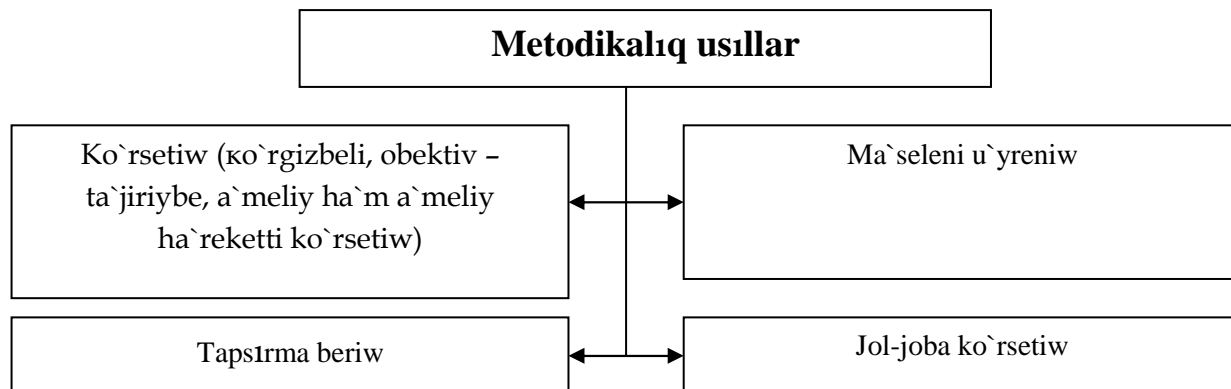
Sızılmadan kórinip tur ğ anınday, oqıtıw metodu dúzilisinde tómendegiler ajıralıp turadı: maqsetlı quramı; xızmetli quram; oqıtıw quralları.

Oqıtıw metodları tómendegi tiykar ğ ı funksiyalardı orınlaydı:

7 - sızılma. Oqıtıw metodlarının` tiykar ğ ı funkciyaları

«Oqıtıw metodu» ataması menen birge kóp hallarda «metodikalıq usıl» (sinonimleri - pedagogikalıq usıl, didaktikalıq usıl) túsiniqleri de qollanıladı. Ol oqıtıw metodınıń quramlı bólegi, onıń áhmiyetli elementi, metodtı qollawda ayırıqsha qádem sıpatında táriyiplenedi. Metodikalıq usıllardıń hár túrliligi olardı anıqlastırıw ğ a imkan bermeydi, biraq oqıtıwshı xızmetinde tez-tez qollanılatu ğ in usıllardı ajratıp kórsetiw múmkin:

8 – su`wret. Metodikalıq usıllardıń tu`rleri

Oqıtıw metodları túrli formalarda hámde hár qıylı oqıtıw quralları járdeminde qollanıladı. Bir qatar metodlar ózinde toparlı oqıtıw formalarınıń kórinislerin birlestiredi: lekciya, seminar, dástúr, sayahat, oqıw konferenciya hám basqalar. Oqıtıw procesiniń toparlı formasında shólkemlestiriwde hár qıylı kórgiz-beli qollanbalar: karta, diagramma, plakat, súwret, sızılma hám t.b. paydalanıladı. Texnikalıq qurallar (dioproektor, kino, úskene, televizor, videomagnitofon)dan, sonıń menen birge, kompyuter xızmetinen paydalanıwdıń individual, juplı yaqı toparlı formalarınan paydalanıw múmkin.

Hár bir metod belgili bilim beriwshi wazıypanı nátiyjeli sheshiw, qal ǵ anları bolsa bir qansha nátiyjesiz bolıwı múmkin. Universal oqıtıw metodları joq, sonlıqtan sabaqta túrli oqıtıw metodlarınan yaqı olardıń birikpesinen paydalanıw múmkin.

Oqıtıw metodların tańlaw tómendegi ólshemleri tiykarında anıqlanıadı:

- didaktikalıq maqset tiykarında;
- oqıtıw mazmunı tiykarında;
- oqıwshılardıń oqıw kónlikpelerin iyelew hám rawajlanıw dárejesi tiykarında;
- oqıtıwshınıń tájiriyesi hám kásiplik tayarlıq dárejesi tiykarında.

Oqıtıwshı tárepinen qollanılıp atır ǵ an oqıtıw metodları birikpesi baslawısh klasslardan joqarı klasslar ǵ a ótiw tiykarında ózgerip hámde quramalı xarakterge iye boladı. Oqıtıw metodlarınan paydalanıw kólemi, ja ǵ dayı oqıtıwshınıń kásiplik tayarlı ǵ ı hám sheberligi dárejesine baylanıslı halda ózgerip baradı.

Oqıtıw metodların tańlaw mashqalası uzaq dáwirde beri kritikalanıp kelmekte. Biraq izertlewler sanı kóp bolsada, bul haqqında jeke toqtam ǵ a kelinbegen. Usı jerde oqıtıw ámeliyatında qollanılıp atır ǵ an metodlar sistemasına toqtalıp ótemiz.

Oqıtıw metodlarınıń xarakteristikası tiykar ǵ ı didaktikalıq maqsetler boyınsha sistemalastırılıadı².

9 -sızılma Oqıtıw metodlarınıń klassifikaciyası

Danilov ha`m Esipovlardın` ko`zqaraslarına ko`re oqıtıw metodları
<ol style="list-style-type: none"> 1. Bilimlerde iyelew metodları. 2. Ko`nlikpe ha`m uqıplılıqlardı qa`liplestiriwshi metodlar. 3. Tekseriw metodları

¹ Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика. – Москва, Изд-во АПН РСФСР, 1957.

Avtorlar usınılıp atır ğ an metodlardı tómenдеgi sızılma boyınsha qollaw maqsetke muwapıq ekenligin aytadı:

1. Materialdı awızeki bayan etiw (gúrrin, túsindiriw, mektep lekciyası).

Oqıwshılar tárepinen bilimlerdi ózlestiriw oqıtıwshınıń túsindiriwdi aktiv qabil etiw hám puxta oylaw arqasında ámelge asırıladı. Bilimlerdi uzatıw quralı sıpatında oqıtıwshı sóylewi áhmiyetli orın tutadı. Bul orında oqıtıwshınıń oqıwshılar xızmetine basshılı ğ 1 temanı qoyıw, jobanı járiyalaw, oqıwshılar xızmetin basqarıwdan ibarat boladı.

2. Gúrrińlesiw. Oqıwshılar tárepinen bilimlerdi ózlestiriw procesi: olar itibarina usınılıp atır ğ an sorawdıń mánisin ańlaw, soraw ğ a tiyisli ob'ekterdi óz ara salıstırıw, puxta oylaw hám sorawlar ğ a durıs juwap tayarlawdan ibarat.

Oqıtıwshınıń basshılı ğ 1: temanı qoyıw, sorawlardı túsindiriw, berilgen juwaplardı dúzetiw, tolıqtırıw hám ulıwmalastırıw sıyaqlı ja ğ daylarda kórinedi.

Gúrrińlesiw metodu járdeminde bilimlerdi ózlestiriwde oqıwshılar bar bilimleri hám tájiriybelerine tayanadı.

3. Sabaqlıq (kitap) penen islew. Bilimlerdi ózlestiriw deregi bolıp baspa tekst xızmet qıladı. Oqıtıwshınıń basshılı ğ 1 bolsa tapsırmanı túsindiriw, xızmet maqsetin belgilew, oqıwshılar ğ a sabaqlıq penen islesiwdiń jańa usılların úyretiw, ózlestirilgen bilimlerdiń túsiniw hám bekkemlilik dárejesin tekseriw sıyaqlı kórinislerde sáwlelenedi.

4. Oqıtıwshınıń baqlawı (klassta hám klasstan tıs (sonıń menen birge, sayaxat hám ekskursiyalar) processlerde).

Oqıwshılardıń oqıw predmetleri boyınsha ózlestiriw ja ğ dayı hám hádiyselerdi baqlap barıw, túrli pán oqıtıwshılarınıń kórsetpeleri boyınsha olardı bóleklerge bólip hár bir oqıtıwshınıń ózine tán, uqsas hám áhmiyetli táreplerin anıqlaw ğ a ba ğ darlanadı.

Bilimlerdi ózlestiriw deregi bolıp belgili predmet, tájiriybe, model, kartalar xızmet etedi. Oqıtıwshınıń basshılı ğ 1 baqlaw wazıypasın belgilew, onı belgili shaxsqa júklew, ob'ektti belgilew, ulıwma basshılıqtı alıp barıw, bóleklerge ajratıw, tiykarların anıqlaw hám ulıwmalastırıwdan ibarat.

5. Laboratoriyalıq jumıslar. Bul processte anıq wazıypa, ya ğ nıy, belgili sharayatta belgili hádiyselerdi baqlaw júklenedi. Oqıwshılar hádiyselerdi ótiw procesin baqlaydı hám analizleydi.

Bilimler deregi baqlanılıp atır ğ an hádiyseler hám olardıń ótkeriw procesi esaplanadı. Oqıtıwshı wazıypa mazmunı menen tanıstıradı, oqıwshılardı teoriyalıq bilimler menen qurallandıradı, ulıwma process hám basqışlardı baqlaw jolları hám de aqır ğ 1 juwmaq shı ğ arıw ğ a úyretedi.

6. Shınıńǵıw (aqılıy hám xızmetli shınıńǵıwlar). Oqıwshılar tárepinen bilimlerdi ózlestiriw procesiniń ózine tán ózgesheligi, teoriyalıq tiykarlar ózlestirilgennen soń, ayırım materiallardaǵı uqsas háreketlerdiń kóp mártebe tákirarlanıwı baqlanadı.

Bilimler deregi: ózlestirilgen bilimler hám jeke tájiriybe sanaladı.

Oqıtıwshı shınıńǵıwdı orınlaw ushın orın hámde waqıttı belgileydi, tapsırmanı túsindiredi, onı orınlaw basqıshlarınıń barısın tekseredi, basqaradı, sonıń menen birge, juwmaqlawshı nátiyjelerdi tekseredi.

7. Dóretiwshilik isleri. Bul metod ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, ózgeshelikke iye máseleniń mánisin tereń ańlaw, onı orınlawǵa óz betinshe jantasıw, dálillerdi saralaw hám oqıtıwshı tárepinen berilgen tapsırmanı dóretiwshilik penen orınlaw procesinde bilimlerdi qollaw hám keńeyttiriw menen anıqlanadı.

Bilimler deregi hám materialı sıpatında dáslepki iyelengen dóretiwshilik isler tájiriybesi, bar bilimler, baqlawlar, jeke tájiriybe, oqılǵan gúrriń, jámiyetlik-paydalı islerdi basqarıw sıyaqlılar xızmet etedi.

Oqıtıwshınıń basshılıǵı: teoriyalıq materiallardı ózlestiriliwin támiyinlew, temanı túsindiriw, dóretiwshilik isler xarakterin belgilew, olardıń orınlanıwın tekseriw hám analizlew, sintezlew, qáteni kórsetiw hám durıslaw sıyaqlı jaǵdaylarda payda boladı.

Túsindirmeli-kórsetpeli oqıtıw metodları (basqasha ataması axborotlı-repsepsiya) nıń mánisi: ádette teoriyalıq bilimler tayar túrinde beriledi, oqıwshılar bolsa onı qabıl etedi (repsepsiya). Bunda túrli oqıtıw quralları (kórgizbeli qurallar) dan paydalanıladı. Oqıtıwshı xızmeti tekǵana axborotlardı uzatıw emes, al olardıń oqıwshılar tárepinen qabıl etiliwin shólkemlestiriwden ibarat boladı.

Túsindirmeli-kórsetpeli metodtan oqıtıw procesinde paydalanıwda tómendegi jaǵdaylar júzege keledi:

Oqıtıwshı xızmetiniń dúzilisi	Oqıwshı xızmetiniń dúzilisi
<ul style="list-style-type: none"> - Túsindiriw; - Háreketi kórsetiw; - Dálillerden xabardar etiw; - Oqıwshınıń materialdı ańlap jetiwin xoshametlewge baǵdarlawshı usıllar; - Túrli didaktikalıq materiallardan paydalanıw 	<ul style="list-style-type: none"> - axborotlardı qabıl etiw; - oqıw materialın túsiniw alıwǵa umtılıw hám dáslepki maǵlıwmatlardı yadta saqlaw; - oqıw materialın túsiniw

Reproduktivlik oqıtıw metodları joqarıda keltirilgen metodlardan tómenдеgi elementlardıń barlıǵı menen parıqlanadı: oqıtıwshınıń bilimlerdi túsindiriw, olardı oqıwshılardıń yadında saqlanıwın táminlewi hám qayta islep shıǵıwı (reprodukcıya). Ózlestirilgen bilimlerdiń bekkem bolıwına olardı kóp márte tákirarlaw arqasında erisiledi. Bul metod oqıtıwdıń barlıq basqıshlarında, tiykarınan, baslanǵısh klasslarda oqıw hám jazıw, arifmetikalıq háreketlerdi ámelge asırıw kónlikpelerin ózlestiriwde áhmiyetli orın tutadı.

Reproduktivlik metoddan paydalanıwda oqıtıwshı hám oqıwshılar tárepinen tómenдеgi háreketler júzege keledi:

Oqıtıwshı xızmetiniń dúzilisi	Oqıwshı xızmetiniń dúzilisi
<ul style="list-style-type: none"> - dáslep ózleshtirilgen tema, paragraf yaki bap bóyınsha soraw; - oqıwshılar ushın túrli shınıǵıwlardı tańlaw hám usınıs etiw; - mÁselelerdi sheshiwdegi oqıw háreketleriniń úlgisi hám algoritmin kórsetiw; -oqıw háreketleri kónikpesi hám uqıplılıǵın qÁliplestiriw 	<ul style="list-style-type: none"> - túrli kontekste bilimlerdi qayta islew; - úlgi boyınsha tapsırmalardı orınlaw; - shınıǵıwlardı orınlaw; - úlgili mÁselelerdi sheshiw usılların iyelew; - úlgili mÁselelerdi sheshiw algortmin iyelew

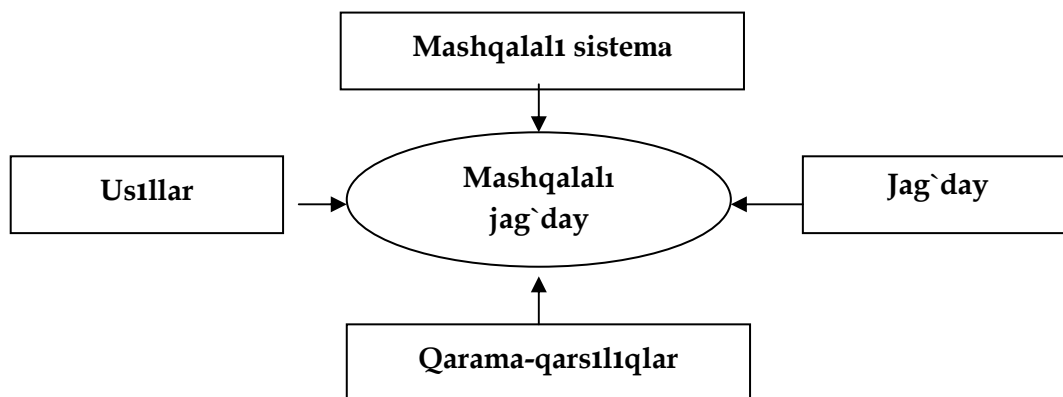
Evristikalıq oqıtıw metodın qollanıwda oqıtıwshı tárepinen túrli qurallar járdeminde jańa bilimlerdi izlep tabıw talap etiledi. Oqıtıwshı bilimlerdiń bir bólegin oqıwshılarǵa beredi, qalǵanın bolsa oqıwshılar tapsırmalardı sheshiw procesinde sorawlarǵa juwaplar tabıw tiykarında ózlestiredi, ózleri bilimlerdi óz betinshe iyeleydi. Oqıtıwshı tárepinen qoyılǵan mÁseleni bir neshe pikirlerge ajratılıwı, olardı orınlawda oqıwshılardıń izbe-izlikke tiykarlanıwı áhmiyetli metodikalıq tárepi sanaladı. Sonlıqtan bul metod izleniwsheńlik metod dep te ataladı.

Evristikalıq metoddı qollawda oqıtıwshı hám oqıwshılar tárepinen tómenдеgi háreketler ámelge asırıladı:

Oqıtıwshı xızmetiniń dúzilisi	Oqıwshı xızmetiniń dúzilisi
<ul style="list-style-type: none"> - oqıwshılardı mÁseleniń mazmunın úyreniwge qatnastırıw; - sheshim jobasın anıqlawda pikir júritiw úlgisin kórsetiw; - mÁseleni basqıshlarǵa ajratıw; -evristikalıq gúrriń 	<ul style="list-style-type: none"> - evristikalıq gúrrińde qatnasıw; - mÁseleni sheshiw jobasın alǵa súriw; - izleniwsheń háreket usılların iyelew; - mÁseleler sheshiw jolların izlep tabıw

Mashqalalı metódtıń mánisini shıńǵıwlar procesinde mashqalalı jaǵdaylardı jaratıw hám sheshiwden ibarat bolıp, onıń tiykarında didaktikalıq qarama-qarsılıqlar jatadı. Qarama-qarsılıqlardı joq etiw tek ǵana ilimiy biliw jolı menen emes al sonıń menen birge oqıw jolı menen de saplastırıw múmkin. Bul metódtı tómendegi sızılma járdeminde kórsetiw múmkin:

Mashqalalı oqıtıw koncepciyasınıń tiykarǵı túsinikleri «mashqalalı jaǵday», «mashqala», «mashqalanı tabıw» h.t.b. esaplanadı. Sızılmadan ańlaǵanıday, mashqalalı jaǵday bul metódtıń dáslepki kórinisi esaplanıp, ózinde sub'ekttiń anıq yaki bir bólegin túsinip jetilgen mashqalanı túsiniredi, onı saplastırıw jańa bilimler, usıllar hám háreket kónlikpelerin ózlestiriwdi talap etedi. Eger oqıwshıda qıynshılıqlardı joq etiw jolların izlep tabıw ushın bashlanǵısh maǵlıwmatlar bolmasa, mashqalalı jaǵday sheshimin ol qabıl etpeydi, yaǵnıy, mashqalanıń sheshimi onıń sanasında sáwlelenbeydi. Pikirlew mashqala mánisin túsinip jetiwi, túsindiriliwi, bar bilim hám kónlikpeler jıyındısı hám izleniw tájiriybesi tiykarında mashqalalı jaǵdaydı qabıl etiw menen baslanadı. Bul jaǵdayda mashqalalı jaǵday mashqalaǵa aylanadı. Hár bir mashqala mashqalalı jaǵdaydıń ózinde payda etedi, biraq, barlıq mashqalalı jaǵday mashqalaǵa aylanma bermeydi.

Bul metódtan paydalanıwda mashqala sheshimin tabıwǵa járdem beriwshi baǵdarlar kórsetilmeydi hám shegaralanbaydı. Bul ózgeshelik mashqalalı máselege tán qásiyet. Mashqalada sheshimniń qandaydur parametrleri kórsetilse, ol mashqalalı másele esaplanadı. Hár qanday mashqalalı tapsırma belgili mashqalanı, demek, mashqalalı jaǵdaydı da qamrap aladı. Biraq, joqarıda atap ótilgenindey, barlıq mashqalalı jaǵday mashqala bola almaydı. İnsan hár dayım mashqalalı máselelerdi sheshedi. Eger onıń aldında mashqala payda bolsa, onı mashqalalı máselege aylandıradı, yaǵnıy, onıń sheshimi ushın ózindegı bilimler sistemasına tayanadı hám belgili kórsetpelerdi belgilep aladı.

Oqıtıw procesinde mashqalalı metodtı qollawda oqıtıwshı hám oqıwshılar tárepinen tómendegi háreketler ámelge asırıladı:

Oqıtıwshı xızmetiniń dúzilisi	Oqıwshı xızmetiniń dúzilisi
<ul style="list-style-type: none"> - oqıw materialına tiyisli ózgesheliklerdiń usınılıwı; - mashqalalı ja ğ daylardı dúziw; - mashqalanıń barlı ğ in anıqlap beriw; - mashqalalı tapsırmalardı proeklestiriw 	<ul style="list-style-type: none"> - oqıw materialı mánisin ańlap jetiliw; - mashqalalı ja ğ day haqqında pikirlew; - bar bilimler hám tájiriybeni qayta tiklew; - mashqalalı máselege ótkeziw; - tapsırmanı orınlaw

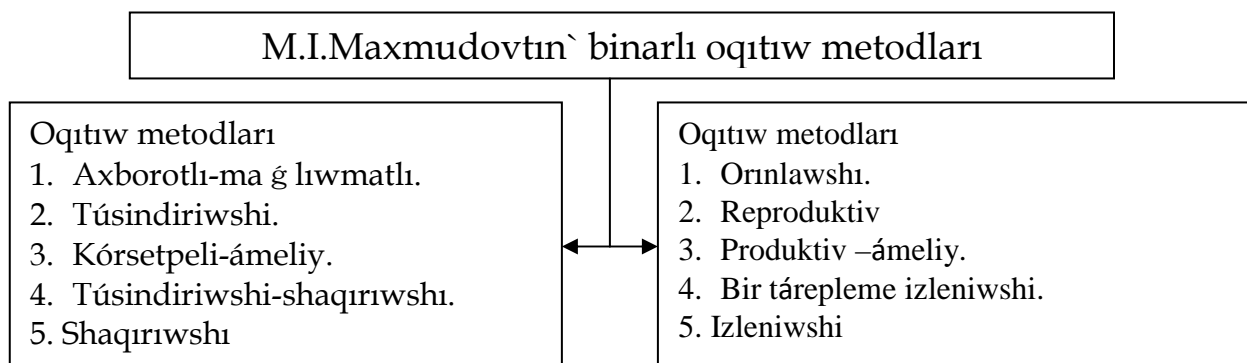
Izertlewshilik oqıtıw metodın qollawda oqıtıwshı oqıwshılar menen birgelikte sheshiliwi zárúr bol ğ an mäseleni anıqlap aladı, oqıwshılar bolsa óz betinshe usınıl ğ an mäseleni izertlew procesinde zárúrli bilimlerdi ózlestirip aladı hám onıń sheshimi boyınsha basqa ja ğ daylar menen salıstıradı. Ornati ğ an mäseleni sheshiw dawamında oqıwshılar ilimiy biliw metodların ózlestirip izertlewshilik xızmetin alıp barıw kónlikpesi, tájiriybesin iyeleydi.

Oqıtıw procesinde izertlewshilik oqıtıw metodın qollawda oqıtıwshı hám oqıwshılar tárepinen tómendegi háreketler ámelge asırıladı:

Oqıtıwshı xızmetiniń dúzilisi	Oqıwshı xızmetiniń dúzilisi
<ul style="list-style-type: none"> - oqıwshılar ğ a oqıw mashqalasın usınıw; - oqıwshılar menen birgelikte izertlew máselelerin ornatiw; - oqıwshılardıń ilimiy xızmetin shólkemlestiriw 	<ul style="list-style-type: none"> - oqıw mashqalaları mánisin ańlap alıw; - izertlew mashqalasın oqıtıwshı hám oqıwshılar menen birgelikte ornatiwda aktivlik kórsetiw; - olardı sheshiw usılların tabıw; - izertleniwshi máselelerdi sheshiw usılların ózlestiriw

Evristikalıq hám izertlewshilik metodları oqıwshılardan dóretiwsheńlik qásiyetke iye joqarı dárejedege biliw xızmetin shólkemlestiriwshi kónlikpe hám uqıplılıqlar ğ a iye bolıwdı talap etedi. Bunıń nátiyjesinde oqıwshılar óz betinshe jańa bilimlerdi ózlestire aladı. Olar ádette joqarı klass oqıwshılarınıń ózlestiriw dárejelerin esapqa al ğ an halda belgili ja ğ daylarda qollanıladı.

Didaktikada oqıtıw metodlarınıń binar (eki)lik hám kópbinarlı faktor tiykarında sistemalastırıw ğ a bol ğ an urınıwları da ushıratıw múmkin. M.I.Maxmudov tárepinen oqıtıw metodları hám oqıw metodları ajratıladı

12- sızılma. Oqıtıw metodlarınıń klassifikaciyası

Solay etip, juplı (binar)lı metodlar payda boladı:

1. Axborotlı-ma ğ lıwmatlı hám orınlawshi.   2. Túsindirıwshi hám reproduktivlik.   3. Kórsetpeli-ámeliy hám produktivlik-ámeliy.   4. Túsindirıwshi-shaqırıwshi hám bir tárepleme izleniwshi.   5. Shaqırıwshi hám izleniwshi.

S.G.Shopavalenko oqıtıw metodları anıqlamasın tómendegi tórt belgi tiykarında jantasıwdı usınadı:

- 1) logikalılıq-mazmunlı;
- 2) derekli;
- 3) mazmunlı;
- 4) sırtqı basqarıwshi.

Nemis didaktı L.Klinberg oqıtıw procesinde metodlardı birgelikli formaları menen birlestiredi hám tómendegi metodlardı kórsetedi:

Monologlıq metodlar	Birgelikli formaları	Diologlıq metodlar
Lekciya	Individual	Gúrrińlesiwler
Gúrriń	Toparl	
Kórsetiw	Frontal	
	Jámáátlık	

N.S.Sayidahmedov tárepinen tiykarlan ğan oqıtıw metodları xarakteristikası tiykarında didaktikalıq process teoriyası jatadı³. Hámmege belgili, didaktikalıq process hár qanday pedagogikalıq texnologiyanıń tiykarı sıpatında ózinde tómendegi úsh komponentti birlestiredi:

³ Сайидахмедов Н.С. Методы обучения и коллектив механизированному труду в хлопководстве. – Тошкент, Укитувчи, 1991. – с. 112.

- 1) motivaciyalıq basqısh;
- 2) oqıw xızmeti;
- 3) basqarıw.

Bul xarakteristika didaktikalıq process dúzilisine sáykes halda tómendegi úsh topar metodların ózinde birlestiredi:

- I. Oqıw hám miynetke xoshametlewshi hámde motivlastırıwshı metodlar.
  - II. Oqıw-biliw xızmetin shólkemlestiriw hám ámelge asırıwshı metodlar.
  - III. Oqıw-biliw xızmetin basqarıwshı metodlar.
- Óz nábetinde hár bir topar ilimiy tiykarda kishi toparlar ǵ a ajratıladı:

I. Oqıw hám miynetke xoshametlewshi hámde motivlastırıwshı metodlar		
I kishi topar	II kishi topar	III kishi topar
Oqıw ǵ a qızı ǵ ıwshılıqtı xoshametlewshi metodlar	Oqıw hám miynette minnet hámde juwapkershilikti xoshametlewshi metodlar	Miynetke hám belgili kásipke qızı ǵ ıwshılıqtı xoshametlewshi metodlar
<ul style="list-style-type: none"> - biliw oyınları; - oqıw básekesi; - emocional-ádep-ikramlı keshirmeli ja ǵ daylar jaratıw; - appersepsiyalı (qabil etiwdiń tájiriybege baylanıslılı ǵ ı) ja ǵ daylardı jaratıw; - biliw jańalıqları ja ǵ dayların jaratıw 	<ul style="list-style-type: none"> - oqıw hám miynettiń áhmiyetliligine isendiriw; - talaplardı kórsetiw; - talaplardı orınlaw ushın shını ǵ ıw; - oqıwda ǵ ı xoshamet; - oqıwda ǵ ı kemshilik ushın jaza 	<ul style="list-style-type: none"> - jeńimpazlardı ruwxıy-hám materiyallıq xoshametlew; - oqıwshılardıń islep shı ǵ arıw quralların óz betinshe basqarıw ǵ a umtılıwların xoshametlew; - jumıs ornında minez-qulqın xoshametlew
II. Oqıw-biliw xızmetin shólkemlestiriw hám ámelge asırıw metodları		
I kishi topar	II kishi topar	III kishi topar
Oqıw-biliw xızmetiniń ólshem tiykarların payda etiw metodları	Oqıw-biliw xızmetin orınlaw metodları	Miynette hám miynette tekseriw hám óz-ózin tekseriw metodları
<p>Awızeki:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gúrriń; - sáwbetlesiw; - túsindiriw; - lekciya; 	<p>Ámeliy:</p> <ul style="list-style-type: none"> - shını ǵ ıw; - oqıw-islep shı ǵ arıw tájiriybesi; - oqıw-ónimli miynet; 	<p>Awızeki:</p> <ul style="list-style-type: none"> - individual soraw; - jalpı soraw; - dástúrli awızeki soraw

- esletpe	- kitap penen islew; - jazba jumıs	
Kórsetpeli: - illyustraciya; - demonstraciya	Izleniwshi: - bir tárepleme-izleniwshi - izertlewshilik; - algoritmlık; - diagnostikalıq	Jazba: - tekseriw-jazba jumıs; - jazba sınav (test); - jazba imtixan; - dástúrli jazba sınav (test); - laboratoriya-ámeliy; - tekseriw laboratoriya jumısı; - mashinalı tekseriw; - ónimli miynetti san hám sıpat tárepinen bahalaw
III. Oqıw-biliw xızmetin basqarıw metodları		
Biliw xızmetin baqlaw metodları: - tikkeley; - kórserpeler járdeminde; - óz-ózin tekseriw		
Tekseriw metodları: - oqıtıwshı tapsıradı; - dástúrli qollanbadan paydalanıladı; - oqıtıwdıń texnikalıq quralları járdeminde		
Oqıw xızmetin dúzetiw (korreksiya) metodları: - tezlestirilgen; - juwmaqlawshı nátiyje boyınsha; - payız kórsetkishi boyınsha		

Bul sistema akademik Yu.K.Babanskiy tárepinen tiykarlanǵan metodlar sistemasına uqsas. Biraq, Yu.K.Babanskiy klassifikaciyasına kóre⁴ oqıtıw procesine kibernetikalıq jantasıw maqsetke muwapıq, oǵan kóre hár qanday quramalı xızmet, sonıń menen birge bilim beriwshi xızmet te tómendegi úsh bólekten turadı:

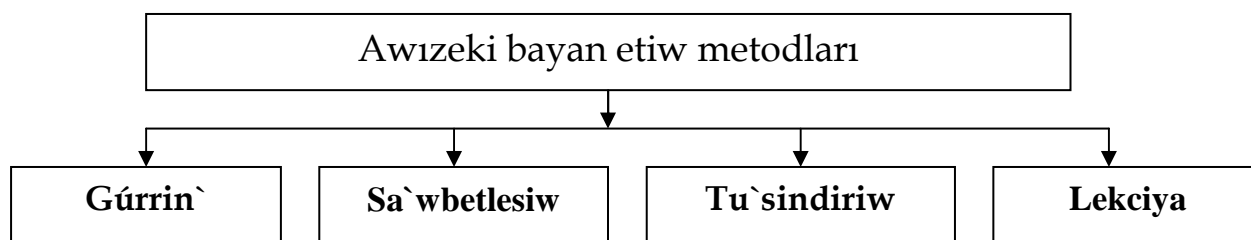
- 1) shólkemlestiriwshi;
- 2) xoshametlewshi;
- 3) tekseriwshi.

Áne usınday tiykarda oqıtıw metodları tómendegishe toparlar ǵa bólinedi:

1. Oqıw-biliw xızmetin shólkemlestiriw hám orınlaw metodları.
2. Oqıw-biliw xızmetin xoshametlewshi hám motivlaw metodları.
3. Tekseriw hám óz-ózin tekseriw metodları.

Didaktikalıq process teoriiyası tiykarında kórilgen oqıw metodlarınıń xarakteristikası kishi toparlar quramı, sanı hám o ǵ an kiritilgen metodlar nomenklaturası hámde funksiyaları menen kibernetikalıq jantasıw sistemadan túpten parıqlanadı hám oqıw-tárbiya procesiniń metodikalıq tárepten bir qansha joqarı dárejesin támiyinleydi.

1. Oqıtıw metodlarınıń mánisi hám mazmunı. Aytıp ótilgenindey, oqıtıw metodları sistemasında awızeki bayan etiw metodları áhmiyetli orın tutadı.

14 - sızılma. Awızeki bayan etiw metodlarınıń tu`rleri

Gúrrin – bul oqıtıwshı tárepten oqıw materialın izbe-iz bayan etiw bolıp, ol ádette súwretlemeli qurallar járdeminde oqıtıwdıń barlıq basqışlarında, kóbirek baslan ǵ ısh klasslarda qollanıladı.

Bul metodtıń nátiyjeliligi kóp tárepten oqıtıwshınıń sóylew sheberligi, sózlerdi óz ornında, tásirli bayan etiw, sonıń menen birge, oqıwshılardıń jası, rawajlanıw dárejesin inabatqa al ǵ an halda jantasıwına baylanıslı. Sonlıqtan gúrrin mazmunı oqıwshılardıń bar bilimlerine tayanıwı, olard keńeyttiriwge xızmet etiwı zárúr. Gúrriniń axborotlar menen bayıtılıwı maqsetke muwapıq boladı.

Sáwbetlesiw – sorawlar hám juwaplar formasında ǵ ı dialoglıq oqıtıw metodu bolıp, ol pánge áyyemnen belgili, hátte onnan óz xızmetinde Sakrat ta sheberlik penen paydalan ǵ an. Sáwbetlesiw oqıtıw procesinde kóp funkciyalar (aqlıy pikirlew, házirjuwaplılıq, qatnas mádeniyatı hám basqa sıpatlardı qalıplestiredi) orınlaydı, biraq tiykar ǵ ısı oqıwshıda aktivlilikke júzege keltiredi.

Sáwbetlesiw xızmetin endi ǵ ana basla ǵ an oqıtıwshı ushın quramalı oqıtıw metodı esaplanadı, sebebi, sorawlardı tayarlaw, olardıń izbe-izligin táminlew kóp waqıt talap etedi, onı shólkemlestiriw bolsa barlıq oqıwshılardıń dıqqatın qaratıw talap etiledi. Oqıtıwshı ápiwayı sorawlar beriwi, oqıwshılar ǵ a olar tuwralı tolıq oylaw ushın waqıt ajratıwı, oqıwshılardıń juwapların dıqqat penen tınlawı, zárúr orınlarda olardı túsindiriwi lazım. Sonlıqtan sáwbetlesiwde biliw deduktiv yaki induktiv jol menen ámelge asadı. Deduktiv sáwbetlesiw oqıwshılar ǵ a aldınnan belgili bol ǵ an qa ǵ ıydalar, túsinipler, hádiyseler, processler tiykarında shólkemlestirilip, oqıwshılar talqılaw járdeminde jeke juwmaqlar ǵ a keledi. Sáwbetlesiwdiń induktiv formasında ayırım dáliyler, túsiniplerdiń talqılaw tiykarında ulıwmalıq juwmaqlar kelinedi.

Sáwbetlesiwler kóbirek oqıwshılardı jańa bilimler menen tanıstırıw, bilimlerdi sistemalastırıw hám bekkemlew, tekseriwdi shólkemlestiriw hámde ózlestirilgen bilimlerdi talqılawda unamlı nátiyelerdi beredi. Sáwbetlesiw túrli kórinislerde, ya ǵ nıy, kirisiw, juwmaqlawshı, individual hám toparlı sáwbetlesiw tárizinde boladı.

Kirisiw sáwbetlesiw oqıw isleriniń basında alıp barıladı. Onı alıp barıwdan gózlengen maqset sheshiliwi zárúr bol ǵ an isler mánisin oqıwshılar tárepinen ańlap jetilgenligin tekserip kóriwden ibarat. Bunday sáwbetlesiwler oqıwshılardıń oqıw dárejesin anıqlaw, jobalastırıw islerin shólkemlestiriw hámde jańa bilimlerdi ózlestiriwge kirisiw aldınan uymlastırıladı.

Juwmaqlawshı sáwbet oqıwshılar tárepinen iyelengen bilimlerdi ulıwmalastırıw hám sistemalastırıw maqsetinde ámelge asırıladı.

Katexizim (qısqa bayan etiwshi) sáwbet – oqıwshılardıń baslan ǵ ish bilim dárejesi hámde olardıń jańa oqıw metodikasın ózlestiriwge tayarlı ǵ ın anıqlaw ushın tájiriyebeli oqıtıwshılar tárepinen sabaqtan aldın úyrenilgen materialdı bekkemlew ushın sabaq sońında qollanıladı.

Evristikalıq sáwbet jańa bilimlerdi mashqalalı tárizde iyelewge ba ǵ darlanadı. Bunda sorawlar sonday izbe-izlikte beriliwi zárúr, nátiyede olar ǵ a «awa» yaki «yaq» tárizindegi juwaplardı alıw emes, kerisinshe, oqıwshılardı óz betinshe pikirlew, olarda aktivliktiń júzege keliwin táminlew, olardı talqılaw ǵ a shaqırıw, dáliylerdi al ǵ a súriwge erisiw imkaniyatın jaratılsın.

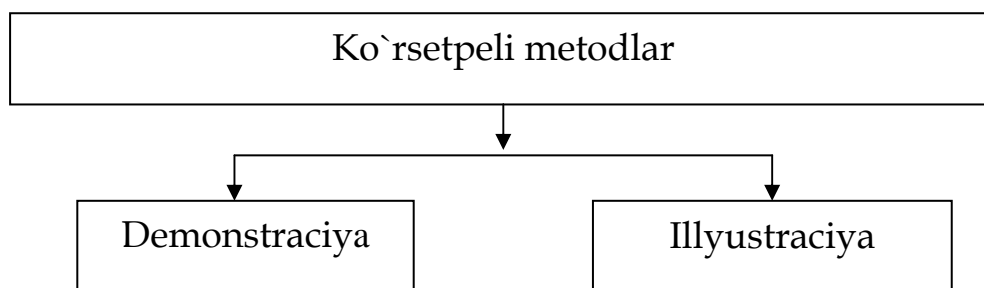
Demek, evristikalıq sáwbet procesinde oqıwshılar bilimlerdi ózleriniń talapshańlı ǵ ı hám óz betinshe pikir júritiw qábiletligine qaray ózlestire alsın.

Túsindiriw oqıw materialın dáliy, analiz, ulıwmalastırıw, salıstırıw tiykarında bayan etiw. Bul metod gúrrińge qara ǵ anda bir qansha keń qollanıladı. Onnan ádette teoriyalıq materiallar hámde quramalı máselelerdi úyreniwde paydalanıladı.

Túsindiriw procesinde oqıw materialınıń bir qatar qıyın elementleri kózge taslanadı hám sol tiykarda materialdıń mánisi ashıp beriledi. Túsindiriw nátiyesi kóp hallarda oqıtıwshınıń kórgizbeli qurallardan maqsetke muwapıq paydalanıw ǵa baylanıslı boladı.

Lekciya – úlken kólemdegi oqıw materialın awızeki bayan etiw sanalıp, onıń ózine tán ózgeshelikleri tómendegilerden ibarat: standart logikalıq izbe-izlilik, uzatılıp atır ǵan maǵlıwmatlardıń kópligi, bilimler bayanınıń sistemalı ǵı. Mektep lekciyası mazmunın quramalı sistemalar, hádiyseler, ob'ektler, processler, olardıń sebep-aqıbetli baylanısları, nızam hám qaǵıydalar quraydı. Sonlıqtan lekciya mektep sharayatında joqarı klasslarda qollanıladı.

Oqıtıwdıń sıpatı hám nátiyjeliligin támiyinlewde kórgizbeli metodlar da ayrıqsha áhmiyetke iye.

Bul metodlardan paydalanıw zárúriyatı kórsetpelilik principine ámel etiw maqsetke muwapıq ekenligi de kórinedi. İnsan miyiniń 30 procenti kóriwdi, tek ǵana 3 procenti esitiwdi támiyinlewshi neyronlar quraydı. Pedagogikalıq-psixologikalıq baǵdarda alıp barıl ǵan izertlewler nátiyjelerinen belgili bol ǵanınday, shaxs tárepinen ózlestirilip atır ǵan bilimlerdiń 85 procenti kóriw receptorları járdeminde ózlestiriledi.

Kórseriw metodi úyrenilip atır ǵan ob'ekt háreket dinamikasın ashıp beriwde qol keledi hám sol waqıtta predmettiń sırtqı kórinisi hám ishki dúzilisi haqqında tolıq maǵlıwmat beriwde keń qollanıladı. Tábiyiy ob'ektlerdi kórsetiwde ádette onıń sırtqı kórinisi (forması, kólemi, muǵdarı, reńi, bólekleri, olardıń óz araqatnasıqları)na itibar qaratıladı, soń ishki dúzilisi yaki ayrıqsha ózgesheliklerin úyreniwge ótıledi. Kórsetiw kóp jaǵdaylarda úyrenilip atır ǵan ob'ektlerdiń sub'ekti yaki sızılması járdeminde baqlanadı. Tájiriybeler kórsetiwi bolsa klass taxtasına sızıw yaki oqıtıwshınıń arnawlı zatlar járdeminde kórsetip beriw esabına ámelge asadı, bunda sol tájiriybe tiykarında jatıwshı principlerdi túsiniw ańsatlasadı.

Predmetler, hádiyse yaki processlerdi tábiyiy halatda kórsetiw jáne de kóbirek didaktikalıq nátiyje beredi, biraq, bunday kórsetiwdi ámelge asırıw hár dayım da

áhmietetli bola bermeydi. Sonlıqtan oqıtıwshılar tábiyiy predmetlerdi kórsetiwde jasalma ortalıqqa múrajaat etedi (máselen, haywanlar menen haywanat ba ğ ında, túrli ósimlikler menen bolsa ıssıxanalarda tanısıw) yaki jasalma túrde jaratıl ğ an ob'ekter (maket, model, skelet hám basqalar)dan paydalanıladı.

Bul metod járdeminde oqıtıwshı oqıwshılardı óz betinshe ob'ekterdi úyreniw, zárúiy ólshew islerin alıp barıw, hádiyselerdiń mánisin ańlap jetiwge bir sóz benen aytqanda aktiv biliw procesine ba ğ darlawı lazım.

Ilyustraciya kórsetiw metodına tı ğ ız baylanıslı bolsa da, didaktikada ayrıqsha úyreniledi. Ilyustraciya nárese, hádiyseler hám processlerdi olardıń shártli kórinisleri – sızılma, port, súwret, fotosúwret, modeller hám basqalar járdeminde kórsetiwde usınadı.

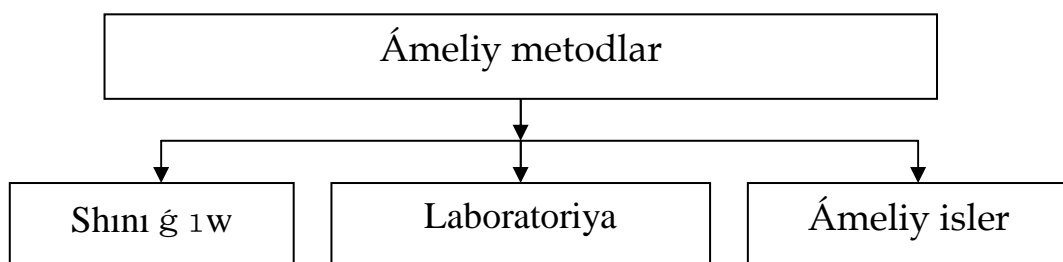
Kórsetiw hám ilyustraciya metodları óz ara baylanıslıqta bir-birin tolıqtır ğ an halda qollanıladı. Eger hádiyse hám processti oqıwshı ulıwmalıq túrde qabil etiw zárúr bolsa kórsetiwden paydalanıw, eger hádiyse mánisi hámde onıń elementleri ortasında ğ ı baylanısların ańlaw talap etilse ilyustraciya ğ a qaratıladı.

Ilyustraciyanıń nátiyjesi kóbinshe oqıtıwshı tárepinen kórsetiw texnologiyası qay dárejede ózlestirilgenligine baylanıslı boladı. Kórsetpelerden paydalanıwdıń biliw procesindegi didaktikalıq áhmietini úyrenilip atır ğ an ob'ekt mánisin tolıq jarıtı alıwı menen belgilenedi.

Kórgizbeli metodlardan paydalanıwda nátiyjelilikke erisiw ushın tómendegi shártlerge ámel etiw maqsetke muwapıq:

- kórgizbeliliktiń oqıwshılar jası hám rawajlanıw dárejesine sáykes keliwi;
- kórsetilip atır ğ an ob'ekter barlıq oqıwshılar ğ a jaqsı kórinip turıwı;
- kórsetiwde onıń baslan ğ ısh basqıshı hám tiykar ğ ı processlerdiń ajralıp turıwı;
- tájiriybeler kórsetiw maket, zatlar, qurallar yaki tájiriybe sxemasın sızıp kórsetiw tiykarında shólkemlestiriliwi;
- kórsetiw hám ilyustraciya oqıw materialınıń mazmunı menen uy ğ ın bola alıwı lazım.

Ámeliy metodlar oqıwshılar tárepinen ózlestirilgen teoriyalıq bilimler járdeminde olarda ámeliy kónlikpe hám uqıplılıqlardı payda etiwde ayrıqsha áhmietke iye.

Atap ótilgenindey, bul metodlar oqıwshılarda ámeliy kónlikpe hám uqıplılıqlardı qáiplestiriwge járdem beredi.

Shını ğ ıw - aqılıy yaqi ámeliy (fizikalıq) háreketlerdi orınlaw kónlikpelerin iyelew jolında ğ 1 kóp márte tákirarlanıwlar bolıp, shını ğ ıwsız kónlikpe hámde uqıplılıqlardı qáiplestiriw múmkin emes. Shını ğ ıwlar awızeki, jazba, grafikalıq, jámiyetlik-paydalı, fizikalıq hám basqa túrlerge bólinedi.

Awızeki shını ğ ıwlardan - oqıtıw procesinde keń paydalanıladı. Olar oqıwshılardıń ulıwma mádeniyatı, logikalıq pikirlewi hámde biliw qábiliyetin rawajlandırıw menen baylanıslı. Sonıń menen birge, awızeki shını ğ ıwlarıń sóz baylı ğ in asırıw hám shet tillerin úyreniwdegi áhmiyeti úlken.

Jazba shını ğ ıwlar - oqıtıwdıń quramlı bólegi sıpatında zárúrli kónlikpe hám uqıplılıqlardı qáiplestiriw hám bekkemlew maqsetinde qollanıladı. Diktant, shı ğ arma, másele, mısál, referat jazıw hám tájiriyebe mánisin ashıp beriw hám jazba shını ğ wlar qatarına kiredi.

Grafikalıq isler hám jazba isler menen uqsas táreplerge iye bolıp, olardan tiykarınan texnikalıq processler (geografiya, fizika, matematika, sızıw, súwret hámde texnologikalıq oqıtıw)da keń kólemde paydalanıladı.

Shını ğ ıwlarıń orınlanıw nátiyjesi tómendegi shártler esapqa alın ğ anda bir qansha joqarı boladı:

- shını ğ ıwları orınlaw ğ a sanalı qatnas jasaw;
- orınlaw qa ğ ıydaların biliw;
- waqıt boyınsha tákirarlanıwdıń tuwrı bólistiriliwi.

Shını ğ ıwdı orınlawdı shólkemlestiriw tómendegi basqıshlardan ibarat:

- oqıtıwshınıń xızmet maqseti hám mazmunın túsindiriwi;
- tapsırmanı orınlaw izbe-izligin kórsetiwi;
- oqıtıwshı tekseriwi barısında oqıwshılar tárepinen oqıw háreketiniń dáslepki orınlanıwı;
- zárúr kónlikpe hám uqıplılıqlar qáiplesemen degenşe oqıw háreketlerdiń kóp mártebe tákirarlanıwı.

Ayırım ja ğ daylarda oqıwshılar dawıs shı ğ arıp oqıw háreketlerin tákirarlawları hám orınlawı lazım boladı. Olar túsindirmeli shını ğ ıwlar dep ataladı hám orınlanatu ğ 1n háreketlerdiń mánisin ańla ğ an halda kónlikpe hám uqıplılıqlardı iyelewge imkan beredi.

Laboratoriyalıq jumıslar – bul oqıwshılardıń zat, arnawlı úskene, qural hámde túrli texnikalıq qurallardan paydalanǵan halda tájiriyelerdi ótkeziw bolıp, olar kóbirek tábiyiy pánler tiykarların úyreniwde qollanıladı. Bul metod oqıwshılardıń ásbap-úskenerler menen islew, ólshew islerin ámelge asırıw hám olardıń nátiyjelerine islew beriw sıyaqlı kónlikpelerin tez qalıplestiriwge imkan beredi. Laboratoriyalıq jumıslardı orınlaw arnawlı qurılma hám zatlar, sonıń menen birge, materiallar hámde waqıttı sarplaw, olardı jumısqa tayar halatqa keltiriwdi talap etedi. Biraq bul háreketler oqıwshılardıń joqarı dárejedegi aktivligi tiykarında óz betinshe tájiriye hám ólshew islerin alıp barıw menen jetilistirilip barıladı.

Ámeliy isler metodi – ózlestirilgen bilimlerdi ámeliy máseleler sheshimin tabıwǵa baǵdarlandırılǵan proceste qollanıladı. Bunda teoriyalıq bilimlerdi ámeliyatta qollaw kónlikpesi payda boladı. Ámeliy isler klassta yaki tábiyiy sharayatlar- mektep jer maydanı, ıssıxana, geografiyalıq maydanlarda ámelge asırıladı. Olardı ámelge asırıwda islenetuǵın háreketler oqıtıwshı tárepinen tekseriledi hám zárúr bolǵanda esletpe yaki arnawlı kórsetpeni oqıwshılar itibarına usınadı.

Laboratoriyadan ámeliy islerdiń parqı sonnan ibarat, bul metod oqıwshılardıń iyelengen teoriyalıq bilimlerin ámeliy máseleler sheshimin tabıwǵa baǵdarlanǵan xızmetin shólkemlestiredi. Ol oqıwshılardıń bilimlerin tereńlestirip, biliw xızmetin tekseriw hám jol qoyılǵan kemshiliklerin dúzetiw barısındaǵı kónlikpelerin qalıplestiredi.

Ámeliy shıǵıwlarda oqıwshılardıń biliw xızmeti tómendegi bes basqıshda alıp barıladı:

1. Oqıtıwshınıń túsindiriw, xızmet mazmunın teoriyalıq tárepten ańlaw basqıshı.
2. Kórsetpe, jol-joba beriw basqıshı.
3. Sınaw basqıshı (bul basqıshda eki-úsh oqıwshı ámeliy háreketlerdi orınladı, qalǵan oqıwshılar bolsa olardıń xızmetin baqlaydı).
4. Xızmet (háreket)ti orınlaw (hár bir oqıwshı tapsırmanı óz betinshe orınladı, usı orında tapsırmanı orınlayda qıynalǵan oqıwshılarǵa ayrıqsha itibar qaratılıp, olarǵa járdem kórsetiledi).
5. Tekseriw basqıshı (bul basqıshda oqıwshılardıń jumısları qabıl etiledi hám bahalanadı; jumıstıń sıpatı, materialdıń maqsetke muwapıq tańlanǵanlıǵı, waqıttan únemli paydalanıw, tapsırmanı orınlaw sistemasınıń durıslıǵı hám nátiyjeliligi sıyaqlı jaǵdaylarǵa ayrıqsha itibar beriledi).

Zamanagóy oqıtıw sistemasında oqıwshılar tárepinen ózlestirilgen teoriyalıq bilimler tiykarında ámeliy kónlikpe hám uqıplılıqlardı qáiplestiriwde didaktikalıq oýınlardan paydalanıw ǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta.

Didaktikalıq oýın – bul úyrenilip atır ǵan ob'ekt, hádiyse hám processlerdi modellestiriwshi oqıw xızmetiniń túri. Didaktikalıq oýınlardıń maqseti – oqıwshılardıń biliwge bol ǵan qızıǵıwshılıǵı hám aktivlilik dárejesin xoshametlewden ibarat. Oýın jámiyetlik xızmet kórininsi sanaladı.

Házirgi waqıtta oqıtıwshılar qolında barlıq oqıw pánleri boyınsha didaktikalıq oýınlardıń islenbeleri bar, ásirese, baslawısh tálim boyınsha jaratıl ǵan oqıw sabaqlıqlarında túrli didaktikalıq oýınlardıń dizimi jeterli dárejede kórsetilgen.

Oqıtıwdıń globalıwı bilim beriwshi hám rawajlandırıwshi xarakterge iye hám baǵdarı boyınsha hár túrli bol ǵan kompyuter oýınlarınıń mektep ámeliyatına tez pát penen kirip kelmekte. Didaktikalıq oýınlar oqıwshılar ǵa jámiyetlik-paydalı miynet hám de oqıw kónlikpelerin jedel ózlestiriwde úlken áhmiyetke iye. Didaktikalıq oýınlardıń áhmiyeti onıń nátiyesi menen emes, bálkim processtıń mazmunı hám onıń keshiwi menen belgilenedi. Oýınlar balalardı jámiyetlik qatnasıqlar ǵa jedel qatnasıw ǵa tayarlaydı, olardıń túrli psixologiyalıq zóriǵıwların kemeytedi.

Oqıtıw metodların tańlaw. Pedagogika páninde oqıtıwshılardıń ámeliy tájiriybesin úyreniw hám ulıwmalastırıw tiykarında oqıtıw metodların tańlaw ǵa oqıw-tárbiya procesinde bolıp atır ǵan sharayatlar hám anıq jaǵdaylar ǵa baylanıslı belgili jantasıwlar payda boladı. Oqıtıw metodların tańlawda tómendegi jaǵdaylar inabatqa alınıwı lazım:

➤ Zamanagóy didaktikanıń jetekshi ideyaları, tálim, tárbiya hám rawajlandırıwdıń ulıwmalıq maqsetleri;

➤ Úyrenilip atır ǵan pán mazmunı hám metodları, temalardıń ózine tán ózgeshelikleri;

➤ Jeke pánler metodikasınıń ózine tán hám ulıwmadidaktikalıq metodların tańlap alıw ǵa qoyılatuǵın talaplardıń ózara baylanıslılıǵı;

➤ Belgili sabaq materialınıń maqseti, wazıypaları hám mazmunı;

➤ Anaw yamasa mınaw temanı úyreniwge ajratıl ǵan waqıt;

➤ Oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri, biliw imkaniyatları, dárejesi;

➤ Oqıwshılardıń sabaqqa tayarlıq kóriw dárejesi;

➤ Oqıw orınları, auditoriyalardıń materiyallıq támiyinlengenlik dárejesi, zatlar, kórsetpeli qurallar, texnikalıq qurallardıń barlıǵı;

➤ Oqıtıwshınıń imkaniyatları, teoriyalıq hám ámeliy tárepten kásiplik tayarlıq dárejesi, pedagogikalıq sheberligi, jeke sıpatları;

➤ oqıw orınlarında pánler aralıq birge islesiwdiń ornatıl ğ anlı ğ 1.

Oqıtıwshı bul ja ğ daylardı esapqa alıp, anaw yamasa mınaw izbe-izlikte awızeki, kórgizbeli yaki ámeliy metodlardı, reprodúktiv yaki óz betinshe jumıslardı basqarıw metodların tekseriw hám óz-ózin tekseriw metodların tańlaw barısında anıq sheshimler qabıl etedi.

Qada ğ alawshı sorawlar:

1. Oqıtıw metodı degenimiz ne?
2. Oqıtıw qurallarına neler kiredi?
3. Oqıtıw procesinde sáwbetlesiw metodın qollawda nelerge itibar qaratıw zárúr?
4. Awızeki bayan etiw metodlarınıń abzallıqları nede kórinedi?
5. Kórgizbeli metodlardıń qanday túrleri bar?
6. Ámeliy metodlar mazmunı neden ibarat?
7. Didaktikalıq oynılar qanday maqsette qollanıladı?

Test tapsırmaları:

1. Oqıtıw metodları mashqalası qanday izertlewge tiyisli?
  - a) fundamentallıq;
  - v) ámeliy;
  - s) funksionallıq;
  - d) sanlı.
2. Túsindirmeli-súwretlemeli, reprodúktivlik, mashqalalı bayan etiw, evristikalıq, izertlewshilik metodlarınıń tiykarında ne ajırarılıp kórsetilgen?
  - a) mazmunıń túrli kórinislerin iyelew ózgesheligi;
  - v) funksiyaları;
  - s) bilimler deregi;
  - d) shaxs xızmetiniń dúzilisi.
3. Binarlı (juplı) oqıtıw metodların tiykarla ğ an pedagogtı kórsetiń.
  - a) M.I.Maxmutov;
  - v) M.I.Maxmutov, I.Ya.Lerner;
  - s) V.G.Bespalko;
  - d) V.V.Davidov, D.B.Elkonin.
4. Teoriyalıq bilimlerde birqansha joqarı dárejesin qalıplestiredi:
  - a) lekciya;
  - v) kórsetiw;
  - s) ámeliy;

d) tekseriw.

5. Kónlikpe hám uqıplılıqlardı qálıplestiriwde tiykarǵı sanalıwshı metod, bul:

a) didaktikalıq oym;

v) shınıǵıw;

s) kórsetiw;

d) mashqalalı.

OQITIWDI SHÓLKEMLESTIRIWDIŃ TÚRLERI HÁM FORMALARI. SABAQ -OQITIWDI SHÓLKEMLESTIRIWDIŃ TIYKARǵI FORMASI SIPATINDA

Joba:

1. Oqıtıwdıń túrleri, formaları hám olardıń sıpatlaması.
2. Bilimlendiriw pedagogikalıq sistemalarınıń rawajlanıw tendenciyası.
3. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń formaları hám olardıń didaktikada rawajlanıwı.
4. Sabaqta oqıwshılardıń oqıw iskerligin shólkemlestiriwdiń zamanagóy formaları.
5. Sabaq -oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń tiykarǵı forması

Didaktikalıq ideyalar (sistemalar) tariyxıy rawajlanıw procesinde jańa ideyalar menen bayıp dáwir talabına say bolǵan sistemaǵa aylanadı. Didaktikalıq sistemalardıń izbe-izligi oqıtıw teoriyası hám ámeliyatınıń ulıwma nızamlılıǵı bolıp tabıladı. Pedagogikalıq sistemalar birneshe túrlerge bólinedi, keń qollanıwshı sistemalar dástúriy sistemalar dep de ataladı. Tálim túrlerine jantasıw oqıw procesin shólkemlestiriw hám ámelge asırıwǵa qarap túrlishe belgilenedi. Pedagogikalıq sistemalardıń tiykarǵı túrleri tómendegilerden ibarat:

- ✓ arxaikalıq (áyyemgi);
- ✓ áyyemgi (Shumer, Mısır, Qıtayda eramızǵa shekemgi úshinshi mıń jıllıq);
- ✓ avestolıq (Baktriya, Sogdiana, Xorezmde - eramızǵa shekemgi VII-VI ásirler);
- ✓ grek (Ellins, grek-rim, rim - eramızǵa shekemgi V-I ásirler);
- ✓ orta ásir (dogmatikalıq, sxolastikalıq V-XVI ásirler);
- ✓ jańa (túsindirmeli, túsindirmeli-kórgizbeli, programmalaştırılǵan, aralıqtan oqıtıw, mashqalalı-programmalastırılǵan, komp`yuterlestirilgen innovaciyalıq);

✓ shet el (túsindirmeli, túsindirmeli-kórgizbeli, programmalastrıl ğ an,, mashqalalı-programmalastrıl ğ an, komp`yuterli oqıtıw, aralıqtan oqıtıw, Internet járdeminde oqıtıw h.t.b.).

Avesto ideyalarına kóre qalıplesken pedagogikalıq sistema eramız ğ a shekemgi VII-VI ásirlerde Orta Aziya territoriyasında zardushtiylik dininiń payda bolıwı menen qalıplesti. “Avesto” zardushtiyliktiń muqaddes deregi bolıp, óz dáwiriniń enciklopediyası esaplan ğ an. “Avesto” ideyaları boyınsha balalar hám jaslardı tárbiyalaw tómendegilerden ibarat:

- 1) diniy hám ruwxıy tárbiyalaw;
- 2) dene tárbiyası;
- 3) oqıw hám jazıw ğ a úyretiw.

Jaslardı tárbiyalawda ana Watan ğ a, qorsha ğ an átirapqa, tábiyatqa muxabbat sezimlerin oyatıw áhmiyetli ba ğ dar bolıp esaplan ğ an. “Avesto”da jetik shaxs haqqında anıq pikirler bildirilgen.

Sistemalı oqıtıwdıń dáslepki túri áyyemgi grek filosofı Sokrat (eramız ğ a shekemgi 469-399 jj.) hám onıń oqıwshıları tárepinen keń qollanıl ğ an járdemshi sorawlar ğ a juwap tabıw metodı bolıp esaplan ğ an. Bul metod sokratsha sáwbet metodı atamasına iye bol ğ an. Oqıtıwshı (filosof) oqıwshıda qızı ğ ıwshılıq oyatıp, biliwge iytermeleytu ğ in sorawlardan paydalanadı, pikir júrgiziw nátiyjesinde oqıwshını waqıya hám hádiyselerdiń mánis mazmunın túsiniwge jeteleydi. Oqıtıwshınıń pikir júrgiziw kóbinese ritorikalıq sorawlardı talqılaw menen toltırılıp barıladı. Bunday sáwbetler kóbinese bir yamasa bir neshe oqıwshılardıń qatnasıwında shólkemlestiriledi.

Dogmatikalıq oqıtıw – jámaát tiykarında qabil etiw xızmetiniń dáslepki túri bolıp, orta ásirlerde keń tarqal ğ an. Orta ásirlerde Batis Evropada dogmatikalıq oqıtıwda latin tili, Orta Aziyada bolsa arab tili jetekshi orında bol ğ an. Musılman pedagogikalıq koncepciyası sezilerli intellektuallıq qásiyetke iye bol ğ an. Óz bilimlerin jenel paydalana al ğ an adam ğ ana kámillikke erise aladı dep esaplan ğ an. “Haqıyqıy ideyalar” (Abu Ali ibn Sino. «Donishnoma» «Bilimler kitabı»), haqıyqıy bilimlerdi ózlestiriwge eki nárse kesent beredi: sózlerdiń anıq hám pikirlerdiń túsiniqli emesligi. Bul kemshiliklerdi saplastırıwda logika ayrıqsha orın iyeleydi. Musılman mámleketlerinde balanı oqıtıw hám tárbiyalawda onıń Qurandı arab tilinde yadlap alıwı bilim iyelewdiń tiykar ğ ı shárti esaplan ğ an. Bunnan tisqari XV-VII ásirlerde bir qatar mámleketlerde parsı tili de úyretilgen. Tiykar ğ ı tálimdi balalar mekteplerde – baslawısh mektepte al ğ an (muqaddes kitaptı oqıw hám talqılaw sabaqları, oqıw, jazıw hám esaplaw ğ a úyrengen).

Dogmatikalıq oqıtıwda oqıwshılardıń tiykarǵı iskerligi tıńlaw, oqıw, yadlaw, este saqlaw hám tekstti sózbe-sóz tákirarlawdan ibarat bolǵan.

Joqarı tálim medreselerde berilgen. Mawerennaxrdaǵı eń iri oqıw orınlarına Samarqand, Buxara, Úrgenish hám Ğijdiwandaǵı medreselerdi atap ótiwge boladı. Bul aǵ artıwshılıq oraylarınıń rawajlanıwı XV-VII ásirlerge tuwrı kelgen. Medreselerde oqıw parsı tillerinde alıp barılǵan. Talabalar májbúriy túrde arab tilin de úyrengen. Oqıw jobasında grammatika, Quran, Hádis, ritorika, logika, metafizika, geologiya, ádebiyat, huqıqtanıw sıyaqlı pánler kirgizilgen. Oqıtıw tiykarınan awızeki túrde alıp barılǵan. Biraq talabalar paydalanǵan oqıw ádebiyatları áste aqırın kópqırlı bolıp quramalasıp baradı. Mektepte oqıw er balalar ushın mólsherlengen. Biraq hár bir bay shańaraq qız balaların oqıtıw ushın úyine oqıtıwshı jallaǵan.

Domatikalıq oqıtıw ornına áste-aqırın oqıw procesinde kórgizbelilikti en jaydırıw nátiyjesinde túsindirmeli, túsindirmeli-kórgizbeli sıyaqlı oqıtıw formaları paydalanıla basladı.

Házirgi waqıtta respublika territoriyasında jumıs islep turǵan zamanagóy oqıw orınlarında oqıwdıń eń áhmiyetli úsh túrinen paydalanılmaqta:

- ❖ túsindirmeli- kórgizbeli tálim (ol dástúriy yamasa informaciya beriwshi tálim dep te ataladı);

- ❖ mashqalalı oqıtıw;

- ❖ programmalaştırılǵan tálim, yamasa komp`yuterli oqıtıw.

Búgingi kúnde de orta ásirde keń qollanılǵan tálim túrleri – domatikalıq hám sxolastikalıq oqıtıw elementleri de saqlanıp kelmekte.

Túsindirmeli-kórgizbeli tálim óz ataması menen-aq mazmunın ańlatadı. Kórgizbelilik tiykarında túsindiriwdiń tiykarǵı metodları tańlaw hám eslep qalıw bolıp esaplanadı.

Túsindirmeli-kórgizbeli tálim túri waqıttı tejew, oqıtıwshı hám oqıwshınıń kúshlerin saqlaw, qıyın bilimlerde túsiniwdi ańsatlastırıw, oqıtıw procesin bir qansha nátiyjeli basqarıwdı támiyinleydi. Biraq belgili dárejede kemshiliklerge de iye, yaǵnıy, “tayar” bilimlerde beriw hám oqıwshılardı bilimlerde ózlestiriwde óz betinshe hám ónimli pikirlewden azat etiw, oqıw procesin indukciyalaw, differenciyalaw múmkinshiliginiń kemligi.

Mashqalalı oqıtıwda oqıw mashqalaların sheshiw procesinde bilimlerde óz betinshe iyelew, oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlewlari hám qabıl etiw xızmetin rawajlandırıw jolı menen oqıtıw shólkemlestiriledi. Onıń texnologiyası óziniń ráńbáráńligi menen ajıralıp turmaydı, sebebi oqıwshılar jedel qabıl etiw xızmetine

qaratıw bir neshe basqıshlardan ibarat boladı. Olar izbe-iz hám kompleksli ámelge asırılıwı kerek.

Bunday oqıtıw túrinde mashqalalı jaǵdaydı jaratıw áhmiyetli basqısh sanaladı. Bunday jaǵdayda pikirlew barısında qıyınshılıq seziledi. Oqıw mashqalası bir qansha qıyın biraq oqıwshınıń kúshi jetetuǵın bolıwı kerek. Mashqalanı alǵa qoyıw menen birinshi basqısh tamamlanadı. Mashqalanı sheshiwdiń keyingi basqıshında oqıwshılar soraw boyınsha alǵa qoyılǵan mashqalanı kórip shıǵadı, analizleydi, juwap tabıwǵa bulardıń jeterli emesligin anıqlaydı hám jetispeyturǵan maǵlıwmattı izlep tabıwǵa umtıladı. Úshinshi basqısh - mashqalanı sheshiw ushın zárúr bolǵan bilimlerdi hár túrli usıllar menen iyelewge qaratılǵan. Ol qıyalına birden pikir keliwi menen tamamlanadı. (“Men ne islew kerekligin bilemen!”). Sonnan keyin mashqalanı sheshiw, alınǵan nátiyjelerdi tekseriw, dáslepki gipoteza menen salıstırıw, alınǵan bilimler, uqıplılıqlar sistemlastırılıw hám ulıwmalastırıw basqıshları keledi.

Mashqalalı tapsırmalar sorawlar, oqıw máseleleri, ámeliy jaǵdaylardan ibarat bolıwı múmkin. Mashqalalı sorawda izleniw hám juwaplardıń hár qıylı variantları názerde tutiladı, yaǵnıy, aldınnan tayar juwap bul jerde bolmaydı. Mashqalalı sorawǵa mısál: “Ne ushın temirden jasalǵan shege suwǵa batbaydı, al temirden jasalǵan keme bolsa suwǵa batadı?”.

Mashqalalı másele onı sheshiw jolların óz betinshe izlewge umtılıwdı payda etetuǵın oqıp-úyreniw tapsırması boladı. Mashqalalı másele tiykarın bar bolǵan bilimler ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar quraydı.

Oqıtıw barısında mashqalalı jaǵday sub`ekti (oqıwshı) ózi ushın qıyın bolǵan máseleni sheshiwdi qálewı, biraq oǵan maǵlıwmatlar jetispewshiligi, hám onıń ózi olardı izlep tabıwı zárúrligi názerde tutiladı. Mashqalalı jaǵdayǵa mısál: “6 shırpı qutısınan tárepleri bir shırpı qutısı kólemine teń 4 birdey tárepli úshmúyeshlikler jasań”.

Mashqalalı oqıtıwdıń qolaylılıqları: jeke dóretiwshilik xızmetin shólkemlestiriw tiykarında bilimlerdi óz betinshe iyelew, oqıwǵa qızıǵıwshılıǵın oyatıw, ónimli pikirlewge rawajlandırıw, oqıtıwdıń bekkem hám ámeliy nátiyjeleri. Kemshilikleri oqıwshılardıń qabıl etiw xızmetin basqarıwdıń qıyınlıǵı, mashqalanı qoyıw hám sheshiw ushın kóp waqıt sarplanıwı, mashqalalı jaǵdaydı jaratıw hám óz betinshe sheshiw múmkinshiligin hár bir oqıwshıǵa usınıs etiwdiń qıyınlıǵı menen belgilenedi.

Programmalaştırılǵan oqıtıw háreket (operaciya) izbe-izligi sistemasın bildiriwshi, olardıń orınlanıwı aldınnan jobalastırılǵan nátiyjege alıp keliwshi

“programma” termininen kelip shıǵadı. Bul túrdiń tiykarǵı maqseti oqıw procesin basqarıwdı jaqsılawdan ibarat. Bunday oqıtıwdıń tiykarın kibernetikalıq jantasıw quraydı. Bul jerde oqıtıw quramalı dinamikalıq sistema sıpatında qaraladı. Programmalaştırılǵan oqıtıw jańa didaktikalıq, psixologiyalıq hám kibernetikalıq ideyalar tiykarında XX ásirdeń 60-jıllarınıń basında júzege keldi. Ol oqıwshınıń bilim iyelew jolında hár bir qádemniń qadaǵalawǵa múmkinshilik beretuǵın hám sonıń tiykarında óz waqtında járdem kórsetiw, qıyınshılıqlardıń aldın alıw, qızıǵıwshılıǵın joǵaltıw hám unamsız aqıbetlerdiń aldın alıwǵa múmkinshilik beriwshi oqıtıw procesiniń texnologiyasın jaratıwǵa baǵdarlanadı.

Programmalaştırılǵan tálimniń tiykarǵı qásiyetleri tómendegilerden ibarat:

- ❖ oqıw materialınıń ayırım bólimlerge ajratılıwı;
- ❖ oqıtıw procesiniń bilimlerdi ózlestiriw boyınsha bilimler porciyaları hám pikirlew ámellerinen ibarat bolǵan izbe-iz qádemlerden ibarat bolıwı;
- ❖ hár bir qádemniń qadaǵalaw menen juwmaqlanıwı (soraw, tapsırma h.t.b.);
- ❖ qadaǵalaw tapsırmaların durıs orınlaǵanda oqıwshınıń jańa materiallar alıwı hám náwbettegi qádemdi orınlawı;
- ❖ durıs juwap tapqanda oqıwshınıń járdemshi hám qosımsha túsindirmeler alıwı;
- ❖ hár bir oqıwshınıń óz betinshe islewi, kúshi jetetuǵın tema boyınsha oqıtıw materialların iyelewi;
- ❖ barlıq qadaǵalaw tapsırmalarınıń orınlanıw nátiyjeleriniń jazılıp barılıwı (olar oqıwshılardıń ózlerine (ishki qayta baylanıs) hám pedagogqa (sırtqı qayta baylanıs) járiyalanadı);
- ❖ oqıtıwshı tálimdi shólkemlestiriwshi hám qıyınshılıqlar payda bolǵanda járdemshi (másláhatshi) sıpatında qatnasıwı, individual qatnastıń ámelge asırılıwı;
- ❖ oqıtıw procesinde oqıtıwdıń ózine say qurallarınıń keń qollanıwı (program-malaştırılǵan oqıtıw qollanbaları, trenajerlar, qadaǵalaw qurılımları, oqıtıw mashinaları).

**Komp`yuterli tálim.** Oqıtıw tarawındaǵı dúnyajúzlik didaktikanıń áhmiyet-li tájiriybesi-jeke elektron esaplaw mashinalari (JEEM) rawajlanıwı komp`yuterli (komp`yuterlestirilgen) oqıtıwdıń qalıplesiwine múmkinshilik berdi. Arnawlı oqıtıw programmaları menen támiyinlengen komp`yuterlerdi derlik barlıq didaktikalıq máseleler: xabardı beriw, oqıtıw procesin basqarıw, nátiyjelerin qadaǵalaw hám dúzetip barıw, shınıǵıwlardı orınlaw, oqıtıw procesiniń rawajlanıwı haqqında maǵlıwmatlardı toplaw h.t.b. sheshiwge maslastırıw múmkin.

- rawajlanıǵ an mámleketlerde komp`yuterli oqıtıwdan paydalanıwdıń keń rawajlanıwı bul tarawda ǵ 1 tómenдеgi tiykar ǵ 1 ba ǵ darlardı anıqlaw ǵ a múmkinshilik berdi:

- ayırım oqıw pánleri (matematika, tábiyiy pánler, ana tili, shet tili, geografiya h.t.b.) boyınsha ózlestiriw dárejesin asırıwdı támiyinlew;

- ulıwma kognitiv (qabıl etiw) qábiletleri – qoyıl ǵ an máseleni sheshiw, óz betinshe pikirlew, kommunikativlik uqıplılıqlardı iyelew (xabardı toplaw, analiz, sintez etiw)di rawajlandırıw anaw yamasa mınaw kónlikpeni qalıplestiriwge múmkinshilik beriwshi processlerge itibardı kúsheytiw.

Bunnan tisqar komp`yuterlerde avtomatlastırıl ǵ an test sınavları ótkeriw, bahalaw hám basqalarda keń paydalanıladı, bul oqıtıwshınıń waqtın tejewge múmkinshilik beredi, nátiyjede pedagogikalıq processtıń nátiyjeliligi artadı.

Programmalaştırıl ǵ an hám komp`yuterli tálimler oqıtıw algoritmlerin ajratıw ǵ a tiykarlanadı. Algoritm tuwrı nátiyjege alıp keliwshi izbe-iz ámeller sisteması sıpatında bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı tolıq ózlestiriw ushın zárúr bol ǵ an oqıw xızmeti tártibi hám izbe-izligin oqıwshı ǵ a kórsetedi. Oqıw programmaları hám komp`yuterli tálimniń nátiyjeliligi pikirlew xızmetin basqarıw algoritminiń sıpatına baylanıslı. Jaman dúzilgen algoritmler komp`yuterli oqıtıwdıń sıpatın keskin páseytedi.

Komp`yuterli tálimniń sıpatı tómenдеgi eki tiykar ǵ 1 faktori menen anıqlanadı:

- 1) oqıtıw ba ǵ darlamasınıń sıpatı
- 2) esaplaw texnikasınıń sıpatı.

Bul tarawda da belgili mashqalalar bar, ya ǵ nıy oqıwshılardıń qabıl etiw xızmetine shólkemlestiriw nızamlılıqların esapqa al ǵ an halda jaratıl ǵ an tálim ba ǵ darlamaları házirgi waqıtta júdá az, olardı dúzip islep shı ǵ ıw kóp waqıt hám kúshti talap etedi, sol ushın olardıń bahası da júdá qımbat. Respublika oqıw orınlarında EEM lar sanı hám olardan paydalanıw kólemi artıp hám elede jetilisip barmaqta, biraq bul tarawda dúnyajúzlik tájiriybeden artta qalıw ja ǵ dayı ele saplastırıl ǵ an joq.

2. Tálim pedagogikalıq sistemalarınıń rawajlanıw tendenciyası. Dúnyada kópshilik «qollap quwatlawshı, támiyinlewshi, járdemshi oqıtıw» dep atalıwshı oqıtıw sisteması payda boldı. Ol adamdı kúndelikli mashqalaların sheshiwge tayarlaw ǵ a tiykarlan ǵ an bolıp, shaxstıń xızmetin, turmıs dárejesin qollap turıw ǵ a arnal ǵ an.

Házirgi waqıtta «innovaciyalıq» (jańalıq kirgiziw) tálimin shólkemlestiriwge ayırıqsha itibar qaratılmaqta. Bul tálimniń tómenдеgi ózine say qásiyetleri bar:

1) bul aldınnan kóre biliw, ya ğ nıy oqıwshını aldın ğ 1 hám házirgi tájiriybeler tiykarında oqıtıw emes, bálki onı uzaq keleshekti gózlewge úyretiwden ibarat bolıp, oqıwshı jámiyetlik turmısta hám kásiplik xızmette shamalaw, gózlew, modellestiriw hám proektlewdi ámelge asıra alıwı zárúr.

2) oqıwshınıń birgelikte tálim alıwı hám áhmiyetli qararlar qabil etiw (lokal hám jekeden baslap, dúnya mádeniyat, civilizaciya rawajlanıwın esapqa alıwda global mashqalalardı sheshiw)de aktiv qatnasıwın támiyinlew.

Keyingi jılları aralıqtan oqıtıw (latınsha distancia - aralıq) keń rawajlanbaqta.

Aralıqtan oqıtıw- tálim texnologiyası bolıp, bul boyınsha oqıwshı qay jerde, qanday ja ğ dayda bolıwına qaramastan belgili oqıw ornınıń bilimlendiriw ba ğ darlaması boyınsha oqıp, bilim alıw múmkinshiligine iye boladı. Bul maqsetti ámelge asırıwda zamanagóy xabar texnologiyaları: sabaqlar h.t.b. basılımlar, úyrenilip atır ğ an materialdı komp`yuter telekommunikacyaları arqalı jetkerip beriw, videolentalar, sáwbetlesiwler, seminarlar ótkeriw, regional hám milliy televidenie hám de radio arqalı oqıw ba ğ darlamaların járiyalaw, kabelli televidenie hám dawıslı pochta, eki tárepleme videokonferenciya, telefon arqalı qayta baylanıs penen bir tárepleme videotranslyaciya hám basqalardıń xızmetine súyenedi. Aralıqtan oqıtıw oqıwshılardıń waqtın únemlewde qolaylılıq jaratadı, tiykar ğ 1 xızmetinen ajıralma ğ an halda, sonday-aq uzaq rayonlarda jasawshı-lar ğ a oqıw múmkinshiligin jaratadı, oqıw pánleri erkin tańlanadı, pán, bilimlendiriw hám mádeniyat tarawınıń belgili wákilleri menen múnásibette bolıw múmkinshiligin beredi. Oqıwshı hám oqıtıwshınıń óz ara aktiv múnásibetlerin, óz betinshe islewdi jedellestiriw hám oqıwshılardıń erkin bilim alıw zárúrliklerin qanaatlandırırw ğ a xızmet etedi.

3. Oqıwdı shólkemlestiriw formaları hám olardı didaktikada rawajlandırırw.

Dúnyajúzlik pedagogika páni hám tájiriybesinde oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń túrli formaları bar. Jámiyet rawajınıń hár bir basqıshı bilimlendiriwdi shólkemlestiriwge óz tásirin kórsetti.

Házirgi waqıtta oqıtıwdıń tómendegi formaları ajratılıp kórsetiledi: individual, individual -toparlı, klass - sabaq, lekciya-seminarlı hám klasstan tıs, auditoriyadan tıs, mektepten tıs. Olar oqıwshılardı jámlep alıwı, oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriwi, jámiyetlik hám individual formalardıń qatnası, óz betinshelik dárejesi hám oqıw procesinde basshılıq etiw qásiyetleri sıyaqlı belgilerine qarap tómendegi 3 túrge bólinedi:

- 1) individual
- 2) klass-sabaq
- 3) lekciya-seminarlı.

Áyyemgi dáwirde oqıtıwdıń eń áyyemgi forması oqıtıwdıń individual jeke forması esaplanǵan. Turmıslıq tájiriybelerdi áwladtan-áwladqa jetkerip beriw áyyemgi jámiyette júzege kelgen. Jazıwdıń payda bolıwı menen qáwım baslıǵı hár túrli belgiler járdeminde óz tájiriybelerin jaslarǵa úyretken. Oqıtıwshı hám oqıwshınıń tikkeley hám jeke baylanısına repetitorlıqtı misal etip kórsetiw múmkin. Oqıtıwda shólkemlestiriwdiń individual forması antik dáwirde hám orta ásirlerde birden bir usıl bolǵan, onnan ayırım mámleketler XVIII ásirge shekem paydalanıp kelgen.

Individual tálim bir qatar qolaylılıqlarǵa iye, sonıń ushın da bul usıl búgingi kúнге shekem repetitorlıq formasında saqlanıp kelmekte.

Onıń qolalılıǵı oqıw xızmeti mazmunı, metodı hám barısın tolıq individuallastırıw, anıq bir máseleni sheshiwde onıń hár bir háreketi hám operaciyaların baqlap barıwǵa múmkinshilik beriwinen ibarat. Individual tálim oqıtıwshınıń joqarı pedagogikalıq uqıplılıqlarǵa iye bolıwın talap etedi.

Individual oqıtıwdıń ústemligi menen bir qatarda kemshilikleri de bolıp olar tómendegilerden ibarat:

- 1) waqıttıń únemli bolmawı;
- 2) oqıtıwshı tásiriniń sheklengenligi (oqıtıwshınıń wazıypası oqıtıwshıǵa tapsırmalar beriw hám onıń orınlanıwın tekseriwden ibarat);
- 3) basqa oqıwshılar menen birgelikte islesiw múmkinshiliginiń sheklengenligi (bul jaǵday sociallasıw procesine unamsız tásir kórsetedi);
- 4) jámáátte islesiw tájiriybesiniń qalıplespewi.

Usı sebepler XVI ásirge kelip individual oqıtıwdıń áhmiyetin páseytip onıń ornın individual-toparlı oqıtıwdıń iyelewine alıp keldi.

Oqıtıwdıń individual-toparlı formasınan Evropada XVI ásirde keń paydalanıla basladı. Orta Aziya mámleketlerinen bul usıldan áyyemgi dáwirlerden baslap-aq paydalanılǵan. Buǵan Avesto misal bola aladı. Bul dáwirde oqıwshılar ushın tiykarǵı oqıw qollanba zardushtiyliktiń muqaddes deregi “Avesto” (eramızdan aldınǵı VII-XVI á.á) bolıp kelgen. Avesto dáwirindegi jámiyetlik mekteplerde individual oqıtıw, jámáátli oqıtıw menen birgelikte alıp barılar edi. Oqıtıwshı “Avesto” kitaplarınan birewin ashadı hám oqıwshılar náwbet penen kelip dawıs shıǵarıp oqıydı, keyin hámme birgelikte oqılǵanlardı tákirarlaydı shınıǵıwlardı arnawlı taxtayshalarǵa jazǵan. Aqılıy shınıǵıwlar oqıtıwshınıń oqıwshı menen erkin sáwbeti dawamında alıp barılǵan. Dene (fizikalıq) tárbiya individual hám jámáátli shınıǵıwlar turinde ámelge asırılǵan.

Fizikalıq tárbıyanıń maqseti jaslardı áskeriy xızmetke tayarlawdan ibarat bol ǵ an. Atta júriw, ań awlaw, qılıshpazlıq, suwda júziw, juwırıw nayza ılaqtırıw h.t.b. áskeriy tayarlıqtıń májbúriy túrleri esaplan ǵ an. Oqıw procesi kún shıqqanнан, kún batqansha dawam etken, úyge tapsırma bolma ǵ an.

XI ásirde-aq Abu Ali Ibn Sino óziniń “Tadbiri mánzil” atlı ilimiy shı ǵ armasında “Amuzish hám parvarishi modrasas farzand” (“Balalardı mektepte oqıtıw hám tárbıyalaw”) bóliminde oqıtıwshılardı jámáátli toparlı oqıtıw haqqında tómendegi usınıslardı beredi.

Eger oqıtıwshılar birge oqısa, olar zerikpeydi, pándi úyreniwge qızı ǵ ıwshılı ǵ ı kúsheydi; olarda bir-birinen artta qalmaw ushın óz ara jarıs tilegi rawajlanadı, olar balanıń oqıwın jaqsılaw ǵ a járdem beredi.

1) Óz ara sáwbetlerde oqıtıwshılar kitaptan oqıw yamasa úlkenlerden esitken qızıqlı ma ǵ ılıwmatlardı biri-birine aytıp beredi.

2) Balalar birgelikte jıynal ǵ anıńda bir-biri menen doslasadı, bir-birin húrmet etedi, olar tek jarısıp ǵ ana qoymastan materialın ózlestiriwde biri-birine járdem beredi, bul nárese balalarda maqtanış sezimlerin payda etip, biri-birinen jaqsı ádetlerge úyrenedi.

Burxaniddin Zarnujiy (XII ásir) “Bilim alıw jolında oqıtıwshı ǵ a másláhátlar” atlı óziniń ilimiy shı ǵ armasında sabaq ótiwdiń barısı boyınsha usınıslar beredi. Onıń bul shı ǵ arması kóp jıllıq sabaq ótiw tájiriyesi tiykarında jaratıl ǵ an hám XX ásirge shekem óz aldına pedagogika sabaqlı ǵ ı sıpatında Orta Aziya medreselerinde payalanılıp kelmegen. Sabaq bir saatday dawam etiw, oqıtıwshı mektepte túsiniw hám ózlestirip alıw múmkin bol ǵ an materialdı tańlap alıwı hám túsindirip beriwı kerek. Oqıw materiyalı 2 márte tákirarlan ǵ annan soń ózlestirilsin. Sol ushın da ol úlken maqsetlerdi bólimlerge bóliw hám basqa sabaqlarda olardı tákirarlawdı usınıs etedi.

XV ásirde jámáátli oqıtıwdı shólkemlestiriw ideyasın Muhámmed Tara ǵ ay Ulu ǵ bek dawam ettiredi. Oyshıl óziniń medreselerinde individual sabaqlar sistemasın biykar qıladı hám “jámáát” klass-sabaq sistemasına jaqın bol ǵ an formanı járiya etedi. Ulıwma lekciyani 50-70 adamnan ibarat úlken toparda óz tarawınıń jetik qánigesi bol ǵ an mudarris (oqıtıwshı-professor) oqıydı. Ámeliy sabaqlardı bolsa 10-15 adamnan ibarat bol ǵ an kishi toparlarda kishi mudarris (oqıtıwshı) alıp baradı. Oqıtıwdıń áhmiyetli metodları pikirlesiwler hám tartısıwlar bolıp esaplan ǵ an.

XV hám XVI ásirler dawamında Evropada islep shı ǵ arıwdıń pát penen rawajlanıwı júzege keldi. Bul ózgerisler balalar ǵ a tálim beriwdiń massalıq túriniń

payda bolıwına tiykar saldı.

Olardıń biri balalardıń toparlı (jámaátli) tálimi bolıp esaplanadı.

Ol dáslep batis Rossiya (házirgi Belorussiya hám Ukrainanıń batis bólimleri) biradarlıq mekteplerinde qollanıl ǵ an hám oqıtıwdıń klass-sabaq formasına tiykar bol ǵ an. Bul sistema XVII ásirde Yak Amos Komenskiy tárepinen “Ullı didaktika” shı ǵ armasında teoriyalıq jaqtan tiykarlap berilgen hám keń massa ǵ a tarqatıl ǵ an. Alım tárepinen pedagogika ǵ a oqıw jılı, oqıw kúni, sabaq, sabaqlar arasında ǵ ı tánepis, oqıw dem alısları sıyaqlı túsinipler kirgizilgen, quyash iyt juldızları dúrkiminde bol ǵ anda balalardı dem alısqa jiberedi (dem alıs latinsha kúnniń eń qız ǵ an dáwiri dep ataladı).

Klass-sabaq sisteması 350 jıl burın shólkemlesken bolsa da búgingi kúнге shekem keń kólemde qollanılıp kelmekte.

Klass-sabaq sistemasınıń mazmunı oqıw islerin shólkemlestiriwdiń ózine say forması sıpatında tómendegilerden ibarat:

❖ birdey jasta ǵ ı hám shama menen birdey tayarlıq dárejesine iye bol ǵ an oqıwshılar klasın dúzedi. Bul klass mektepte oqıwdıń ulıwma dáwirine tiykarlanıp turaqlı tártipte saqlanıp qaladı;

❖ klass xızmeti birden bir jıllıq joba hám ba ǵ darlama tiykarında, turaqlı sabaq kestesi boyınsha shólkemlestiriledi, usınıń nátiyjesinde balalar mektepke jıldıń bir waqtında hám aldınnan belgilengen kún saatlarında keliwleri kerek;

❖ shını ǵ ıwlardıń tiykar ǵ ı birligi sabaq bolıp esaplanadı;

❖ ádette sabaq bir pán yamasa tema ǵ a ba ǵ ishlanadı, sonıń ushın oqıwshılar klassta bir material ústinde isleydi;

❖ sabaqta oqıwshılardıń jumısına oqıtıwshı bassılıq etedi, ol óz páni boyınsha oqıw nátiyjelerin, hár bir oqıwshınıń bilimin óz aldına bahalaydı hám jıldıń aqırında oqıwshınıń keyingi klassqa ótiwi haqqında qarar qabıl etedi.

Klass-sabaq sisteması K.D.Ushinskiy tárepinen jáne de rawajlandırıldı. Ol bul formanıń hámme ústinliklerin ilimiy túrde tiykarlap berdi. Sabaq, ayrıqsha, onıń shólkemlestiriw qurılısı hám tipologiyasınıń ıqsham teoryyasın jarattı. K.D.Ushinskiy hár bir sabaqtıń bir-biri menen izbe-iz baylanısqa tómendegi úsh bólimin atap ótedi:

1) dáslepki úyrenilgen bilimler tiykarında jańa bilimlerdi iyelewdi ámelge asırıw hám oqıwshılar materialdı jedel qabıl etiwine maqsetli kórsetpe jaratıw ǵ a qaratıladı. Sabaqtıń bul bólegi K.D.Ushinskiydiń pikirinshe misli “esik” bolıp esaplanadı.

2) tiykar ǵ ı máseleni sheshiwge ba ǵ darlanadı hám sabaqtıń áhmiyetli, oraylıq bólimi bolıp tabıladı.

3) ámelge asırılǵan xızmetke juwmaq jasaw hám bilim, kónlikpe, uqıplılıqlardı bekkemlewge qaratıladı.

Sabaqtı shólkemlestiriwdiń ilimiy tiykarların islep shıǵıwǵa A.Disterverg úlken úles qostı. Ol oqıtıwshı hám oqıwshı xızmetine tiyisli oqıtıw principi hám qaǵıydaları sistemasın islep shıqtı, oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıw zárúrligin tiykarlap berdi.

Oqıtıwdıń klass-sabaq sisteması, ayırım oqıw pánlerin oqıtıw metodikası hám didaktikasına arnalǵan shıǵarmalarında onıń qolaylılıqları hám kemshilikleri kórsetip berdi.

Qolaylılıqları: pútin oqıw tárbiyalıq processtiń tártipli keshiwin támiyinlewshi anıq shólkemlesken sistema; processlerdiń ápiwayı basqarılıwı: mashqalanıń jámáát bolıp talqılanıwı, máseleniń sheshimin birgelikte izlew barısında balalar ortasında óz ara múnásibetlerdiń qalıplesiw múmkinshiligi; oqıtıwshınıń oqıwshılarǵa hám olardıń tárbiyasına turaqlı emocional tásir kórsetiwi; oqıtıwdıń emoconallıǵı (sebebi oqıtıwshı bir waqıttıń ózinde oqıwshılardıń úlken bir toparı menen jumıs alıp baradı), oqıw xızmetine jarıs elementlerin kirgiziw ushın sharayat jaratıw, bilimsizlikten bilimlerge qaray háreketlerdiń sistemalıǵı hám izbe-izligi.

Kemshilikleri: sistemanıń tiykarınan ortasha dárejede ózlestiriwshi oqıwshılarǵa mólsherlengenligi, pás ózlestiriwshi oqıwshılar ushın qıyınshılıqlardıń payda bolıwı, kúshli ózlestiriwshi oqıwshılar qábiletleri rawajlanıw dárejesiniń páseyip ketiwi; oqıtıwshı ushın oqıtıw mazmunı hám oqıtıw dárejesi hám metodları boyınsha individual jumıslardı shólkemlestiriw, sonday-aq, oqıwshılardıń individual qásiyetlerin esapqa alıwda qıyınshılıqlardıń júzege keliwi; úlken hám kishi jastaǵı oqıwshılar ortasında múnásibetlerdiń qarar tappaslıǵı.

XIX ásirdiń aqırı XX ásir baslarında aqılıy rawajlanıwında parqı bolǵan oqıwshılardı oqıtıwda individuallastırılǵa áhmiyet beriw máselesi ayrıqsha qásiyetke iye boldı. Usıǵan say tańlap oqıtıw forması júzege keldi. (AQShda Batov, Evropada Maingeyms sisteması).

Evropa hám AQShDA XX ásir basında oqıwshılardıń individual, aktiv, óz betinshe oqıw islerin támiyinlewge qaratılǵan kóplep sistemalardıń nátiyjeliligi sınap kórilgen. 1905-jılı Dalton qalasında (Massachusetts shtatı) oqıtıwshı Elena Park Xerst tárepinen birinshi márte qollanılǵan oqıtıwdıń individuallastırılǵan sisteması olar arasında eń radikalı esaplanǵan. Bul sistema dalton-plan atı menen pedagogika hám mektep tariyxına kirdi. Ol bazıda laboratoriya yamasa ustaxanalar sisteması dep te ataladı.

Bul sistemanıń mazmunı tómendegiler ibarat: oqıw xızmetin tabıslılıǵı mektepte islew barısınıń hár bir oqıwshınıń imkaniyatları, olardıń sabaq

qábiiletlerine sáykeslendiriwine baylanıslıq: oqıw xızmeti ústem turatu ğın oqıwda dásturiy shólkemlestiriw oqıwshınıń óz betinshe oqıw xızmetlerin oraylıq bolıp esaplanıwı, oqıtıwshı wazıypası xızmetti ádeplilik penen shólkemlestiriwden ibaratlı ğın, klass laboratoriyalarınıń ustaxanalar menen almastrılıwı sabaqlardıń biykar etiliwi, oqıtıwshınıń jana meterialdı túsindirmesligi, oqıwshınıń laboratoriya yamasa ustaxanalarda oqıtıwshılardan alın ğan tapsırma tiykarında óz betinshe ma ğ lıwmatları hám zárúr bol ğ an waqıtta oqıtıwshıdan járdem sorawları.

Bul sistema bir qatar kemshilikleri sebepli keskin kritika ğ a ushıra ğ an.

XX ásirdeń 20-jıllarında mektep jumısları ilimiy institutı oqıtıwdıń joybarlı sistemasın en jaydıra basladı. Onı amerikalı U.Kilpatrik islep shıqqan oqıtıwda oqıwshılardıń ózleri proekt jumısları temasın tańlap alıwınan ibarat. Ol haqıyqiy turmıs penen baylanıslı bolıwı hám oqıw toparınıń qániygelesiwine qarap ba ğ darları jámiyetlik-siyasiy xojalıq-óndirisli yamasa mádeniy turmıslıq táreplerin sáwlelendiriwi kerek bol ğ an 60- jıllarda Trank Plan júdá belgili boldı, onı amerikalı professor pedagog Lyuid Trank islep shıqqan oqıtıwdı shólkemlestiriwdeń bul forması úlken auditoriyada (100-150 adam) sabaqlardı 10-15 adamlıq toparlarda hám oqıtıwshılardıń individual jumısların birgelikte alıp barıwdı usınıs etti. Hár túrli texnikalıq qurallardı paydalanıp ulıwma temalardı alıp barıw ğ a oqıw waqtınıń 40%ti ajratıldı, kishi toparlarda ğ ı shını ğ ıwlar ğ a seminarlar 20%, kabinet hám laboratoriyalarda individual óz betinshe jumıslardı orınlaw ğ a 40% ajratıldı.

70-jıllarda oqıwdı shólkemlestiriwdeń dástúriy emes formaların izlew dawam ettirildi tájiriye sınav mekteplerinde izlew birinshi náwbette klass sistemasın modernizaciyalaw pikiri menen baylanıslı bol ğ an izleniwlediń tiykar ğ ı máselesi oqıwdı individuallastrıw edi.

Birinshi universitetler payda bolıwı menen oqıtıwdıń lekciyalıq seminarlı sisteması júzege keldi ol jaratıl ğ an waqıttan berli derlik hesh bir úlken ózgerislerge iye emes lekciya seminar ámeliy hám laboratoriyalıq jumısların konsul`taciya hám tańlan ğ an kásibi boyınsha ámeliyat házirge shekem lekciya seminar sisteması sıpatında olardıń tiykar ğ ı formalınan biri bolıp kelmekte lekciya- seminar sisteması ózinin taza kórinisinde joqarı hám joqarı oqıwdan keyingi bilimlendiriw ámeliyatında qollanıladı. Ózbekistanda 3 jıllıq orta arnawlı kásip-óner bilimlendiriwdeń en jaydırılıwı menen lekciya-seminar sistemasınan akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjlerinde paydalanıla basladı. Keyingi jıllarda lekciya-seminar sisteması elementlerinen orta mekteptiń joqar ğ ı klasslarında da paydalanıla basladı. Sabaqta oqıwshılardıń oqıw xızmetin shólkemlestiriwdeń zamanagóy formaları. Hár qıylı sabaq sistemalarınan ele de tabıslıraq paydalanıw jolların

izlewde sabaqta oqıwshılardıń oqıw xızmetin shólkemlestiriw formaları ayrıqsha áhmiyetke iye. Pedagogikalıq ádebiyatlarda hám mektep ámeliyatında tiykarınan usınday 3 forma engizilgen – frontal, toparlı, individual. Frontal forma klassta hám me oqıwshılar oqıtıwshı bassılıǵında birgelikte háreket etiw názerde tutıladı. Toparlı formada bolsa 3-6 adamnan ibarat bolǵan toparlarda jumıs alıp baradı. Toparlar ushın tapsırmalar birdey yamasa hár qıylı bolıwı múmkin. Individual forma hár bir oqıwshınıń ayırım óz betinshe islewi názerde tutıladı.

Oqıtıw frontal formada bolǵanda oqıtıwshı bir wazıypa ustinde islep atırǵan pútkil klasstıń oqıw xızmetin basqaradı. Ol oqıwshılardıń birge islewin támiyinleydi hámme ushın birdey bolǵan jumıs barısın belgileydi. Frontal islewdiń pedagogikalıq nátiyjeligi kóp tárepinen oqıtıwshınıń pútkil klasstı qadaǵalay alıwına hám sonıń menen bir waqıtta hár bir oqıwshınıń jumısın kózden qashırmawına baylanıslı boladı. Eger oqıtıwshı dóretiwshi jámaátli islesiw ortalıǵın jarata alsa oqıwshılar dıqqatın hám jedelligin támiyinlep tura alsa nátiyjeliligi ele de asadı. Biraq frontal islew ortasha oqıtıwshıǵa mólsherlengen. Sonıń ushın da bazı bir oqıwshılar belgilengen jumıs barısınan artta qaladı, basqaları bolsa zerigip qıynalıp qaladı. Oqıtıwdıń toparlı formasında oqıtıwshı klass oqıwshıları toparlarınıń oqıw-úyreniw xızmetin basqaradı. Oqıwshılardı zvenolı, brigadalı, birlesken toparlı hám differenciyanǵan toparlarga ajratıwǵa boladı. Oqıtıwdıń zvenolı forması oqıwshılardıń turaqlı toparınıń oqıw xızmetin shólkemlestiriwdi názerde tutadı. Birlesken toparlı formada klasstı úlken ulıwmanı hár biri tekǵana bir bólimdi orınlaytuǵın toparlarga ajratılıwı názerde tutadı. Differenciyanǵan toparlı oqıtıw forması turaqlı toparlar hám bir túrdegi oqıw múmkinshiliklerine iye hám oqıw kónlikpeleriniń qalıplesiw dárejesi birdey bolǵan oqıwshılardı birlestiriwdi názerde tutadı. Toparlı formalarǵa oqıwshılardıń jup bolıp islewi de jatadı. Oqıw toparları xızmetin oqıtıwshı tikkeley ózi hám óz járdemshileri- oqıwshılar pikirine qarap tayarlanǵan zvenolar hám brigadirlar arqalı basqaradı. Individual tálim oqıwshılardıń basqa oqıwshılar menen tikkeley baylanısların názerde tutpaydı. Óz mazmunı boyınsha ol da klass yamasa toparlar ushın birdey bolǵan tapsırmalardı óz betinshe orınlawdan basqa nárese emes. Biraq oqıwshı oqıw múmkinshiliklerin esapqa alıp turıp oqıtıwshı bergen tapsırmalardı óz betinshe orınlasa, onda bunday oqıtıwdıń shólkemlestiriw forması individuallastırılǵan dep ataladı. Bul maqsetler ushın arnawlı islep shıǵılǵan kartochkalardan paydalanıwǵa boladı. Eger oqıtıwshı sabaqta bir neshe oqıwshıǵa itibar qaratsa, basqalar bolsa óz betinshe islese oqıtıwdıń bunday turi individual-toparlı dep ataladı. Zamanagóy oqıtıw ámeliyatında kóbinese eki shólkemlestiriw formalarınan paydalanıladı: frontal hám individual. Toparlı hám juplı oqıw formasınan ámeliyattı bir qansha keń payda-

lanıladı. Oqıtıwdıń frontal forması da, toparlı forması da jámáátlik bolıp esaplanbaydı, biraq geyde olardı usınday dep kórsetiwge háreket etedi. Jáamáátlik islew differenciyanan ğ an toparlı isler tiykarında ğ ana shólkemlestiriledi. Oqıw islerin shólkemlestiriwdiń jámáátlik forma- oqıtıwshı hám oqıwshılardıń dinamikalıq yamasa ózgeriwshen tártipli juplıqlarda keship atır ğ an múnásibetler bolıp esaplanadı. Tálimniń maqsetleri hám paydalanıwdıń qolaylılı ğ ı kózqarasınan oqıtıw formalarınıń tómendegi túrleri ajralıp kórsetiledi: tiykar ğ ı, qosımsha hám járdemshi.

Sabaq-oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń tiykar ğ ı forması. Oqıtıw procesiniń bir pútinligi kózqarasınan oqıtıwdıń tiykar ğ ı shólkemlestiriw usılı-sabaq bolıp esaplanadı. Onda klass-sabaq oqıtıw sistemasınıń ústemlikleri sáwlelenedi. Bul formada oqıwshılardı massalıq jámlep alıw menen shólkemlestiriw tártibi hám oqıw jumıslarınıń sistemalılı ğ ı támiyinlenedi. Sabaq ekonomikalıq tárepten paydalı bolıp tabıladı. Oqıtıwshınıń oqıwshılar jeke individual qásiyetlerin hám oqıwshılardıń birin-biri biliwleri klass jámáátiniń hár bir oqıwshınıń oqıw xızmetiniń xoshametlewshi tásir kórsetiwinen paydalanıw múmkinshiligin beredi. Sabaq sheńberinde frontal toparlı hám individul oqıtıw formaların birlestiriw múmkinshiligi onıń biykarlap bolmayıtu ğ ın ústemligi esaplanadı.

Sabaq-oqıtıwshınıń basshılı ğ ı tiykarında anıq belgilengen waqıt dawamında oqıwshılar toparın (klass) olardıń hár qıylı qásiyetlerin esapqa alıw hámme oqıwshılar tikkeley sabaq dawamında úyrenilip atır ğ an pán tiykarların iyelep alıwları, oqıwshılardıń qabıl etiw qábiletleri hám ruwxıy ádep-ikramlılıq qásiyetlerin tárbiyalaw hám rawajlandırıw ushın qolaylı sharayatlar jaratıwshı jumıs quralları, metodlarınıń paydalanıwdıń shólkemlesken forması esaplanadı. Sabaq oqıtıwdıń basqa formalarınan ajralıp turıwshı ózine say belgilerge iye, olardan: oqıwshılardıń turaqlı toparı, oqıwshılar xızmetine olardıń hár biriniń ózgesheliklerin esapqa alıp basshılıq etiw, úyrenilip atır ğ an pán tiykarların tikkeley sabaq procesinde iyelep alıw (bul belgiler sabaqtıń tek mazmunıń emes óz qásiyetlerin de sáwlelendiredi).

Sabaqtıń dúzilisi ápiwayı hám bir qansha quramalı bolıwı múmkin. Bul oqıw materiallarınıń mazmunı, sabaqtıń didaktikalıq maqseti oqıwshılar hám jámáát sıpatında klasstıń ózgesheliklerine baylanıslı.

Zamanagóy didaktikada sabaqtıń tómendegi túrleri ajratılıp kórsetilgen:

- aralas sabaqlar;
- jańa ma ğ lıwmatlar, anıq hádiyseler menen tanısıw boyınsha yamasa ulıwmalastırıwdı ańlaw hám ózlestiriw maqsetine iye sabaqlar;
- bilimlerdi bekkemlew hám tákirarlaw sabaqları;

➤ úyrenilgenlerdi ulıwmalastırıw hám sistemalastırıw tiykarǵı maqsetine iye sabaqlar;

➤ uqıplılıq hám kónlikpelerdi islep shıǵıw hám bekkemlew sabaqları;

➤ bilimlerde tekseriw hám tekseriw jumısların úyreniw sabaǵı;

➤ óz dúzilisi boyınsha ápiwayı bolǵan yaǵnıy bir tiykarǵı didaktikalıq maqsetke iye bolǵan sabaq túrleri (orta hám joqarı klasslarda paydalanıwǵa boladı).

Baslawısh klasslarda oqıwshılar jas ózgesheliklerin esapqa alıp oqıw isleri hár qıylı sabaq túrlerinen paydalanıwda, jańa bilimlew, qaytalaw menen birge alıp barıwǵa tuwrı keledi. Hátteki tekseriw sabaqları da kóbinese basqa jumıslardı da óz ishine aladı: materialdı awızeki jetkeriw, qızıqlı gúrriń oqıp beriw. Sabaqtıń áyne usı túri aralas (kombinacijalanǵan) yamasa quramalı dúzilisi dep ataladı. Kombinacijalanǵan sabaqtıń shama menen dúzilisi: úy wazıypasın tekseriw hám oqıwshılar menen sorawǵa juwap, jańa materialdı úyreniw, ózlestiriwdi dáslepki tekseriw, sabaq mısalları dawamında jańa bilimlerde bekkemlew, aldın úyrenilgenlerdi sáwbet kórinisinde qaytalaw, oqıwshılar bilimin tekseriw hám bahalaw, úyge tapsırma beriw.

Oqıwshılardıń jańa materiallar menen tanısıw sabaǵı yamasa jańa bilimlerde beriw (úyreniw) sabaǵı salıstırmalı túrde keń kólemdegi sorawlardı óz ishine alǵan hám onı úyreniwge kóp waqıttı talap etiwshi, oqıwshılarǵa tanıs bolmaǵan jańa material onıń mazmunı bolǵan oqıtıw procesi.

Bunday sabaqlarda onıń mazmunı onıń maqseti hám oqıwshılardıń óz betinshe jumıs orınlawına tayarlıǵın qarap geypara waqıtları jańa materialdı ózi bayan etedi. Basqa jaǵdaylarda bolsa oqıtıwshınıń basshılıǵında oqıwshılardıń óz betinshe jumısları alıp barıladı, úshinshi jaǵdayda-ekewinen de paydalanıladı. Jańa material menen tanısıw sabaǵınıń dúzilisi: jańa materialdı úyreniw ushın tiykar bolǵan dáslepki materialdı qaytalaw oqıtıwshınıń jańa materialdı hám sabaqlıq penen islesiwdi túsindiriw, bilimlerde túsingenligin tekseriw hám bekkemlew, úyge tapsırma beriw.

Bilimlerde bekkemlew sabaqları oqıw jumısınıń tiykarǵı mazmunı aldın ózlestirilgen bilimlerde bekkemlew maqsetinde olardı ekinshi márte túsiniw alıw bolıp esaplanadı.

Oqıwshılar óz bilimlerin jańa derekler boyınsha ózlestirip aladı hám tereńlestiredi yamasa olarǵa belgili bolǵan qaǵıydaǵa baylanıslı jańa máseleler sheshedi, aldınǵı alınǵan bilimlerde awızeki yamasa jazba túrde qaytalaydı. Olardı ele de tereńlestiredi hám bekkem ózlestiriw maqsetinde olardan ayırıqsha

máseleler boyınsha maǵlıwmat beredi. Dúzilisi boyınsha bunday sabaqlar tómenдеgi basqıshlardan ótiwi názerde tutıladı: úy tapsırmasın tekseriw, awızeki yamasa jazba shınıǵıwlardı orınlaw, tapsırmalardıń orınlanıwın tekseriw, úyge tapsırma beriw.

Kónlikpe hám uqıplılıqlardı islep shıǵıw hám bekkemlew sabaqları bilimlerde bekkemlew sabaqları menen baylanıslı boladı. Bul process bir neshe arnawlı sabaqlar barısında ámelge asırıladı. Basqa sabaqlarda jańa temalardı úyretiw dawam ettiriledi. Sonıń menen birge dáslepki shınıǵıwdı orınlaw jumısları balalar tárepinen muǵállimniń járdeminde hám olar tapsırmanı qalay túsingenligi dáslep anıqlap tekseriw menen orınlansa, keyinirek qay jerde qanday qaǵızda qollanıwın oqıwshılardıń ózleri belgileydi. Olar hár qıylı jaǵdaylarda uqıp hám kónlikpelerin qollanıw sonıń ishinde turmıslıq ámeliyatta qollanıwdı ózlestirip alıwı kerek.

Ulıwmalastırılǵan sabaqlar (bilimlerde ulıwmalastırıw hám sistemalas-tırıw) aldınǵı ótilgen materiallardan eń áhmiyetli sorawlar qayta tákirarlanatuǵın hám sistemalasırılatuǵın, oqıwshılar bilimlerinde bar bolǵan kemshilikler tolıqtırılatuǵın hám úyrenilip atırǵan kurstıń áhmiyetli ideyaları ashıp beriletuǵın sabaqlar bolıp esaplanadı. Ulıwmalastırılıwshı sabaqlar tema, bólim hám oqıw kurslarınıń juwmaǵında ótkiziledi. Tákirarlaw hám ulıwmalastırıwdıń ózi gúrriń, qısqasha xabarlar, sabaqlıqtı oqıp beriw yamasa oqıtıwshınıń oqıwshılar menen sáwbetlesiwı formasında ótkiziliwı múmkin.

Tekseriw (qadaǵalaw) sabaqları muǵállimge oqıwshılardıń belgili tarawdaǵı bilim, uqıp hám kónlikpeleriniń qalıpleskenlik dárejesin, oqıw materialın iyelewdegi kemshiliklerin anıqlaw, sonday-aq, náwbettegi tapsırmalardıń orınlanıw jolların belgilep alıwǵa járdem beredi. Tekseriw sabaqları oqıwshıdan usı tema boyınsha onıń hámme bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qollanıwın talap etedi. Tekseriw awızeki yamasa jazba túrde ámelge asırılıwı múmkin.

Joqarıda kórsetilgen barlıq sabaqlardıń májbúriy elementi shólkemlestiriw hám juwmaqlaw basqıshı bolıp esaplanadı. Shólkemlestiriw basqıshı maqsetlerde qoyıw hám olardıń oqıwshılar tárepinen qabıl etiliw sharayatların támiyinlew, jumıs sharayatın jaratıw, oqıw xızmeti motivlerin aktuallasırıw hám materialdı qabıl etiw, ańlaw, eslep qalıw boyınsha beriletuǵın kórsetpelerde qalıplestiriwdi názerde tutadı. Sabaqqa juwmaq jasaw basqıshında maqsetlerge erisiw jazıp barıladı. Olarǵa erisiwde hámme yamasa jeke oqıwshılardıń ayırıqsha qatnasıwı belgilenedi, jumısları bahalanıp perspektivaları belgilenedi.

Oqıtıwdıń shólkemlestiriw forması sıpatında **sabaq** dinamikalıq hádiyse bolıp

esaplanadı. Ol pedagogikalıq processtıń bir pútinligin támiyinleydi hám oqıtıw, tárbiyalaw, rawajlandırıw wazıypalarınıń unamlı sheshimin tabıw ǵa múmkinshilik beredi.

Sabaq rawajlanıwınıń tiykarǵı tendencyaları sabaqqa bolǵan talaplarda óziniń anıq sáwleleniwiniń tabadı.

Zamanagóy sabaqlar tómenдеgi talaplar ǵa juwap bere alıwı kerek:

✓ ilimniń aǵla tabısları, pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw, sabaqtı oqıw-tárbiyalıq process nızamları tiykarında shólkemletiriw;

✓ sabaqta barlıq didaktikalıq princip hám qaǵıydalardıń optimal qatnasıwın támiyinlew;

✓ oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqları, qábileti hám talapların esapqa alıw tiykarında olar tárepinen bilimlerdiń puxta ózlestiriliwi ushın zárúr sharayatlardı jaratıw;

✓ oqıwshılar ańlay alatuǵın pánler aralıq baylanıslardı ornatıw;

✓ burın úyrenilgen bilim hám uqıplılıqlardıń sonday-aq oqıwshılardıń rawajlanıw dárejesine súyeniw;

✓ shaxstıń hár tárepleme rawajlanıwın motivacyalaw hám jedellestiriw;

✓ oqıw-tárbiyalıq xızmet hámme basqıshlarınıń logikalıǵı hám emocionallıǵı;

✓ pedagogikalıq qurallardan nátiyjeli paydalanıw;

✓ zárúr bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlard, pikirlew hám xızmet racional usılların qalıplestiriw;

✓ bar bilimlerdi bárqulla bayıtıp barıw zárúrligin payda etiw;

✓ hár bir sabaqtı puqta proektlew, jobalastırıw, diagnózlaw hám shamalaw.

Hár bir sabaq tómenдеgi úsh tiykarǵı maqsetke erisiwge baǵdarlanadı: oqıtıw, tárbiyalaw, rawajlandırıw. Áne usılardı esapqa alıp sabaqqa ulıwma talaplar didaktikalıq tárbiyalıq hám rawajlandırıwshı talaplarda anıq sáwlelenedi.

Didaktikalıq (yamasa tálim) talaplar ǵa hár bir sabaqtıń oqıtıw wazıypaların anıq belgilew, sabaqtı xabarlar menen bayıtıw, social hám jeke zárúrliliklerdi esapqa alıw menen mazmunın optimallastırıw, qabil etiw eń jańa texnologiyalardı kirgiziw, hár qıylı formalı, metodlar hám kórinislerden ózine say túrde paydalanıw, sabaq dúzilisin qalıplestiriwge dóretiwshilik penen jantasıw, jámáátlik xızmet usılları menen birge oqıwshılardıń óz betinshe xızmetiniń hár qıylı formalarınan paydalanıw, operativ qayta baylanıstı támiyinlew, ámeliy qadaǵalaw hám basqarıwdı ámelge asırıw, ilimiy shama hám sabaqtı sheberlik penen ótkiziwdi támiyinlew sıyaqlılar kiredi.

Sabaqqa **tárbiyalıq talaplar** oqıw materialınıń tárbiyalıq múmkinshiliklerin

aniqlaw, sabaqta ğ i xızmet, anıq erisiliwi múmkin bol ğ an tárbiyalıq maqsetlerdi qáliplestiriw hám qoyıw, tek oqıw isleri maqsetleri hám mazmunınan tábiy ğ ıy ráwishte kelip shı ğ atu ğ ın tárbiyalıq máselelerdi belgilew, oqıwshılardı ulıwma insanylıq miyraslar ğ a tárbiyalaw, turmıslıq áhmiyetke iye bol ğ an sıpatlardı (tırısqaqlıq, tártiplilik, juwapkershilik, intizamlılıq, óz betinshelik, jumısqa qábiletlik, itibarlılıq, hadallıq h.t.b.) qáliplestiriw, oqıwshılar ğ a dıqqat itibarlı kózqarasta bolıp, pedagogikalıq ádep talaplarına ámel etiw, oqıwshılar menen birge islesiw hám olardıń tabıslar ğ a erisiwinen mápdar bolıwdan ibarat.

Hámme sabaqlarda barlıq waqıtta ámelge asırılıp barılatu ğ ın **rawajlandırıwshı talaplar ğ a** oqıwshılarda oqıw úyreniw xızmetiniń unamlı sıpatları, qızı ğ ıw, dóretiwshilik baslamashılıq hám jedellikti qáliplestiriw hámde rawajlandırıw, oqıwshılardıń qabil etiw múmkinshilikleri dárejesin úyreniw, esapqa alıw, «rawajlanıwdıń jaqın zonasın proektlew», «ozıp ketiw» dárejesindeki oqıw shını ğ ıwların shólkemlestiriw, rawajlanıwdıń jańa ózgerislerin xoshametlew, oqıwshılardıń intellektual, emocional, jámiyetlik rawajlanıwında ğ ı «sekiriwlerdi» aldınnan kóre biliw, baslanıp atır ğ an ózgerislerdi esapqa alıw tiykarında oqıw shını ğ ıwların operativ qayta qurıw sıyaqlılar kiredi.

Standart emes sabaqlar. XX ásirdeń 70-jıllarında milliy mekteplerde oqıwshılardıń sabaqlar ğ a qızı ğ ıwshılı ğ ınıń páseyiwi qáwpi aniqlandı. Usı mashqalanı saplastırıw maqsetinde standart emes sabaqlardı shólkemlestiriwge ayırıqsha itibar qaratıldı. Standart emes sabaqlar dástúriy dúzilistegi improvizacialıq oqıw shını ğ ıwı bolıp esaplanadı.

Pedagogikalıq ádebiyatlardı analizlew standart emes sabaqlardıń bir neshe onla ğ an túrleri bar ekenligin kórsetedi. Olar arasında «sekiriwlerdi» saba ğ ı, ámeliy oynılar, baspa konferenciyları, dóretiwshilik esabatlardı, jarıslar, KVN túrindegi oynılar, tańlawlar, teatrlastırıl ğ an sabaqlar, binar, komp`yuterli sabaqlar, fantaziylar, «sudlar», «haqıyqatlıqtı izlew», «paradokslar», aukcionlar, dialoglar h.t.b.

Mu ğ allimniń sabaqqa tayarlı ğ ı. Sabaqtıń nátiyjeliligi onıń puxta tayarlanıl ğ anlı ğ ı, nátiyjeli shólkemlestirilgenligine baylanıslı boladı. Jaqsı jobalastırılma ğ an, jeterli dárejede oylap shı ğ ilma ğ an, ası ğ ı dúzilgen hám oqıwshılardıń múmkinshiliklerine sáykeslestirilmegen sabaq sıpatlı bola almaydı. **Sabaqqa tayarlıq** anıq sharayatlarda, eń joqarı juwmaqlawshı nátiyjege erisiwdi támiyinlewshi, oqıw-tárbiyalıq processti shólkemlestiriw, kompleksli is ilajlardı islep shı ğ ıw demekdur.

Mu ğ allimniń sabaqqa tayarlı ğ ında tómenдеги úsh basqısh kózge taslanadı:

diagnostika (diagnozlaw), prognoz (boljaw) etiw, proektlew (joybarlaw). Sonıń menen birge muǵallım ámeliy materiallardı jaqsı biliwi, óz pánin erkin alıp barıwǵa erisiwi lazım. Sabaqqa tayarlıq tiykarın bolajaq sabaqtıń algoritmi, nátiyjeliligi baylanıslı bolǵan faktorlar hám jaǵdaylardı esapqa alıwdı támiyinlewshi qádemlerdiń izbe-izligin tártip penen orınlaw quraydı.

Algoritmdi ámelge asırıw anıq sharayatlardı diagnozlaw menen baslanadı. **Diagnostika** – bul sabaqtı shólkemlestiriwdiń hámme jaǵdayların aydınlastırıp alıw demekdur. Onda oqıwshılardıń múmkinshilikleri, olardıń xızmetleri, minez qulqı, motivleri, talap hám qábiletleri, qızıǵıwshılıqları, bilimlilik dárejesi, oqıw materialınıń qásiyetleri, onıń ámeliy áhmiyeti, sabaq dúzilisi, jańa xabardı ózlestiriw, bekkemlew hám sistemalastırıw, bilim, kónlikpe hám uqıplardı qadaǵalaw hám dúzetiw sıyaqlı jaǵdaylar payda boladı.

Prognozlaw (boljaw etiw) bolajaq sabaqtı ótkiziwdiń hár túrli variantların bahalaw hám olardıń qabıl etilgen ólshemleri (kriteriyi) boyınsha eń maqulın tańlap alıwǵa qaratılǵan.

Proektlew (joybarlaw) sabaqqa tayarlanıwdıń juwmaqlawshı basqıshı. Onıń nátiyjesi oqıwshılardıń qabıl etiw xızmetin basqarıw programmasınıń jaratılıwı bolıp tabıladı. **Basqarıw programması** qısqa hám anıq, erkin dúzilgen pedagog ózi ushın basqarıw procesiniń eń áhmiyetli jaǵdayların (kimnen hám qashan soraw, qay jerge temanı kirgiziw, sabaqtıń keyingi basqıshına qalay ótiw, aldınnan názerde tutilmaǵan qıyınshılıqlar payda bolǵanda processti qaysı sxema boyınsha qayta ózgeritiwdi belgilep alıwǵa múmkinshilik beriwshi hújjet esaplanadı. Basqarıw programması sabaqtıń dástúriy jobasınan basqarıwdıń tásir etiwlerin anıq hám túsiniqli belgilep alıwı menen ajıraladı.

Oqıtıwdıń járdemshi formaları. Oqıtıwdıń járdemshi formaları: dógerek, praktikum, seminar, konferenciya, fakul`tativ sabaq, oqıw ekskursiyaları, oqıwshılardıń óz betinshe úy jumısları h.t.b.

Mektepten tısqarı shınıǵıwlardıń tiykarǵı hám turaqlı túrlerine oqıw procesiniń sostav bólegi sıpatında qaralatuǵın, oqıwshılardıń óz betinshe úy jumısları kiredi. Onıń tiykarǵı maqseti- sabaqta ózlestirilgen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı keńeytiw, tereńlestiriw, olardıń umıtılıp qalıwınıń aldın alıw, oqıwshılardıń individual qábileti, talantı hám zeynin rawajlandırıwdan ibarat. Bul isler oqıw baǵdarlaması talapları, oqıwshılardıńqızıǵıwshılıqları hám zárúrlikleri hám de olardıń rawajlanıw dárejesin esapqa alıp dúziledi. Oqıwshılardıń óz betinshe úy jumısları belgili didaktikalıq wazıypalardı orınlaydı. Sonıń ishinde sabaqta ózlestirilgen bilim, kónlikpe hám uqıplardı bekkemlew, klassta islep shıǵılǵan oqıw

materialın keńeytiw hám tereńlestiriw, shını ğıwlardı óz betinshe orınlaw kónlik-pelerin qáılestiriw, individual baqlaw, tájiriybeler, gerbariy, tábiy ğıy úlgiler, otkritkalar, súwretler, gazeta hám jurnal maqalalarınan úzindiler, statistikalıq ma ğ lıwmatlar sıyaqlı oqıw qollanbalardı toplaw hám rawajlandırıw h.t.b.

Sabaqlarda pedagogtıń oqıwshılar tárepinen úy tapsırmaların jaqsı orınlaw ğ anlarına kem itibar beriwleri, olardı klassta tekseriwge úlgermewleri, jaqsı ózlestirip atır ğ an oqıwshılardı xoshametlemewi oqıtıw ámeliyatında keń tarqal ğ an kemshilikler bolıp esaplanadı.

Úy tapsırmasın túsirdirip beriwge kóbinese waqt jetpeydi, olar ası ğ ı beriledi. Pedagoglar kemnen-kem ja ğ daylarda oqıwshılar úy tapsırmasın, orınlaw ğ anda dus keletu ğ ın qıyınshılıqlardı kórsetip beredi, olardı saplastırıw jolların bolsa kórsetpeydi.

Nátıyjede úy tapsırmasın óz betinshe orınlaw sátsiz bolıp qaladı.

Pán dógerekleri ba ğ darı, mazmunı, jumıs metodı, oqıw waqtı hám basqa tárepleri menen ajralıp turadı. Olar oqıwshılardıń qızı ğ ıwshılıq hám qábiletlerin rawajlandırıw, oqıw ğ a unamlı kózqarastı qáılestiriwge járdem beredi. Dógerekler oqıwdıń turmıs penen baylanısın kúsheytedi, pánler aralıq baylanıstı rawajlandıradı. Pán dógereklerindeki oqıwshılardıń jumısları oqıw procesin jedellestiredi, oqıw sıpatınıń asırılıwına járdem beredi.

Oqıtıwdıń járdemshi formalarına **ekskursiyalar** da kiredi. Olar frontal, toparlı hám kishi toparlı bolıwı múmkin. Oqıw ekskursiyaları ayırım pánler hám bir qansha pánler boyınsha jobalastırılıwı múmkin. Ekskursiyanı tabıslı ótkeriw ushın oqıtıwshı o ğ an puxta tayarlanıwı: ob`ekt hám marshrut penen aldınnan tanısıwı, tolıq joba islep shı ğ ıwı, oqıwshılardı keleshek tapsırmalardı orınlaw ğ a uyımlastıra alıwı kerek. Ekskursiya jobasında tema, maqset, ob`ekt, onıń menen tanısıw tártibi, oqıwshılardıń qabıl etiw xızmetin shólkemlestiriw, tapsırmalardı orınlaw ushın zárúr bol ğ an qurallar hám úskeneler, juwmaqlaw kórsetiledi.

Ekskursiyanı ótkeriw metodikası tema, didaktikalıq maqset, oqıwshılardıń jası, olardıń rawajlanıwı hám ekskursiyanı ob`ektine baylanıslı boladı.

Mekteptiń oqıw jobası hár túrli fakul`tativ hám klasstıń tańlawı boyınsha kurslardı shólkemlestiriwdi názerde tutadı. Olar oqıwshılar, olardıń ata-analarınıń tilek, qızı ğ ıwshılıqların esapqa ala otırıp islep shı ğ ıladı.

Ámeliyatta fermerlik, ekonomika, elektro hám radiotexnika, elektronika, polimerler ximiyası, astrofizika, psixologiya, etika, antik dáwir tariyxı, botanikanıń geypara tarawları, ekinshi shet tili, etnografiya, stenografiya, kitapxana jumısı, súwretshilik, muzıka sıyaqlı kurslar fakul`tativ sıpatında úyreniledi. Fakul`tativ hám pánler dizimin anıqla ğ anda tek oqıwshılar tilekleri emes, bálki jámiyetlik

talaplar hám mektep imkaniyatlarınan kelip shıǵadı. Fakul'tativ hám tańlawı boyınsha shınıǵıwlar májbúriy hám ulıwma orta mektep pánleri menen úzliksiz baylanısta alıp barıladı.

Konsul'taciyaǵa (oqıw sáwbeti) talaplar kóbinese oqıwshılardıń belgili oqıw materialı yamasa tapsırması ústinde óz betinshe islewi sebepli júzege keledi. Bunda kóbirek oqıwshı soraw beredi. Durıs shólkemlestirilgen konsul'taciya oqıwshılardıǵa oqıw materialın ózlestiriwde qıyınshılıqlardı jeńiwge járdem beredi. Konsul'taciya dawamında oqıtıwshı oqıwshılar xızmetin anaw yamasa mınaw máseleni tuwrı túsiniwge óz betinshe erisetuǵın, olar ushın qıyın tapsırmanı túsinip alatuǵın etip, úyrenilip atırǵan materialdıń mazmunın ashıwǵa úyrenetuǵın etip baǵdarlaydı. Konsul'taciya oqıtıwshıǵa oqıwshılar bilimlerindegi kemshiliklerdi anıqlaw, ayrıqsha itibar beriwdi talap etiwshi jaǵdaylarǵa olardıń dıqqatın awdarıw múmkinshiligin beredi. Durıs shólkemlestirilgen konsul'taciya oqıwshılarda ózin-ózi qadaǵalaw, bilimlerin kritikalıq kózqaras penen qarawdı tárbiyalaydı. Oqımshılıq dárejesin durıs anıqlawǵa járdem beredi.

Akademiyaııq licey hám kásip-óner kolledjlerinde oqıtıwdıń lekciya-ámeliy sisteması, onıń belgileri hám qásiyetleri.

Ózbekistan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqındaǵı nızamı», «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması»nda názerde tutılǵan orta arnawlı kásip-óner oqıw orınları turmısına kirip kiyatırǵan jaslarǵa belgili taraw baǵdarı boyınsha tereń differensaciyanıǵan kásiplik bilimber beriw múmkinshiligin jaratadı.

Akademiyaııq licey hám kásip-óner kolledjlerinde tálimniń lekciya-ámeliy sistemasınan paydalanıladı. Sabaqlar eki birlestirilgen sabaq kórinisinde 90 minut dawam etedi. Olardıń ózine say tómendegi ózgeshelikleri bar:

➤ lekciya oqıwshınıń óz betinshe jumısları ushın boljaw tiykarı sıpatında úlken kólemdegi sistemalastrılǵan xabarlardı beriwdiń tiykarǵı forması (90 minut).

➤ ámeliy sabaq akademiyaııq licey, kásip-óner kolledji oqıtıwshısınıń basshılıǵında alǵan oqıw xabarların (lekciya hám óz betinshe jumıslar) tereńlestiriw, analizlew, keńeytiw, qollanıw hám ózlestiriwin qadaǵalawdı shólkemlestiriw forması.

➤ Akademiyaııq licey, kásip-óner kolledjinde oqıwdıń tiykarǵı forması sıpatında oqıwshılardıń óz betinshe jumısları ámelge asırıladı.

➤ Oqıw toparları toplamı akademiyaııq licey, kásip-óner kolledjinde kurslardan ibarat boladı.

➤ Kurslarda oqıw sabaqları keste boyınsha birden-bir oqıw jobası hám baǵ darlamaları boyınsha ámelge asırıladı.

➤ Oqıw jılı 2 semestr, attestaciya dáwiri hám dem alıslarǵa bólinedi.

➤ Hár bir semestr hámme oqıw pánleri boyınsha juwmaqlawshı attestaciya (imtixan tapsırıw) menen juwmaqlanadı.

➤ Akademiyalıq licey, kásip-óner kolledjlerinde oqıw áhmiyetli pánler boyınsha attestaciya (pitkeriw imtixanların tapsırıw) hám qánigelik boyınsha pitkeriw qánigelik jumısın qorǵaw menen juwmaqlanadı.

Akademiyalıq licey, kásip-óner kolledjlerinde oqıw, lekciya, seminar, laboratoriyalıq jumıs, oqıwshılardıń ilimiy-izertlew jumısları (OIJ), oqıwshılardıń óz betinshe oqıw jumısları, óndiris ámeliyatı, shet elde is tájiriybesin asırıw sıyaqlı formalardan ibarat. Oqıtıw nátiyjelerin qadaǵalaw hám bahalaw forması sıpatında kúndelik, aralıq hám juwmaqlawshı qadaǵalaw, bahalaw reytingi sistemasınan, referat hám kurs, pitkeriw jumıslarınan paydalanıladı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Zamanagóy oqıtıwdıń tiykarǵı túrlerin táriyplep beriń.
2. «Oqıtıwdıń shólkemlestiriw sisteması» túsiniǵiniń mazmunın túsindirip beriń.
3. Oqıtıwdıń individual formasınıń qolaylılıqları neden ibarat?
4. Klass – sabaq sistemasınıń qolaylılıqları neden ibarat?
5. Zamanagóy sabaqqa qanday talaplar qoyıladı?

Test tapsırmaları:

1. Oqıw mashqalaların sheshiw procesinde bilimlerdi óz betinshe iyelew jolı menen oqıtıwdı shólkemlestiriw, oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlerin hám qabiletiw jedelliklerin rawajlandırıw... Bul táriyp qaysı oqıw túrine tiyisli?

A. komp`yuterli oqıtıw

V. túsindirmeli-kórsetpeleli oqıtıw

S. aralıqtan oqıtıw

D. mashqalalı oqıtıw

E. innovaciyalı oqıtıw

2. Tıńlaw, oqıw, mexanikalıq yadlaw, eslep qalıw hám tekstti sózbe-sóz tákirarlaw qaysı oqıw túrinde tiykarǵı xızmet túrleri esaplanǵan. Bul jerde oqıtıwdıń qaysı túri súwretlengen?

A. túsindiriw

V. sokrat usılı

S. arxaikalıq

D. komp`yuterli

E. dogmatikalıq

3. Bul sabaqtıń dúzilisi tómendegishe: jańası ushın tiykar esaplan ğ an ótilgen materialdı qaytalaw, oqıtıwshınıń jańa materialdı túsindirip beriwi hám sabaqlıq penen islesiw, túsingenligin tekseriw hám bilimlerin dáslepki bekkemlew, úyge tapsırma beriwi. Gáp sabaqtıń qaysı túri haqqında ketip atır?

A. bilimlerdi bekkemlew hám qaytalaw saba ğ ı

V. kónlikpe hám uqıplılıqlardı payda etiw hám bekkemlew saba ğ ı

S. jańa material menen tanıstırıw saba ğ ı

D. bilimlerdi ulıwmalastırıw hám sistemalastırıw saba ğ ı

E. bilimlerdi tekseriw saba ğ ı

4. Oqıtıwshınıń sabaqqa tayarlanıwında tómendegi basqışlar kórsetiledi:

A. járdemshi, klasstan tıs

V. konsul`taciya, instruktaj, konferenciya

S. frontal, toparlı, individual

D. diagnostika (diagnozlaw), boljaw (prognozlaw), joybarlaw (proektlew)

E. didaktikalıq, tárbiyalawshı, rawajlandırıwshı.

OQÍWSHÍLARDÍŃ BILIM, UQÍPLÍLÍQ HÁM KÓNLIKPELERIN DIAGNOSTIKALAW (BAHALAW)

Joba:

1. Oqıwshılar bilimin diagnostikalawdıń áhmiyeti.

2. Oqıtıw procesinde qada ğ alaw hám esapqa alıwdıń wazıypaları.

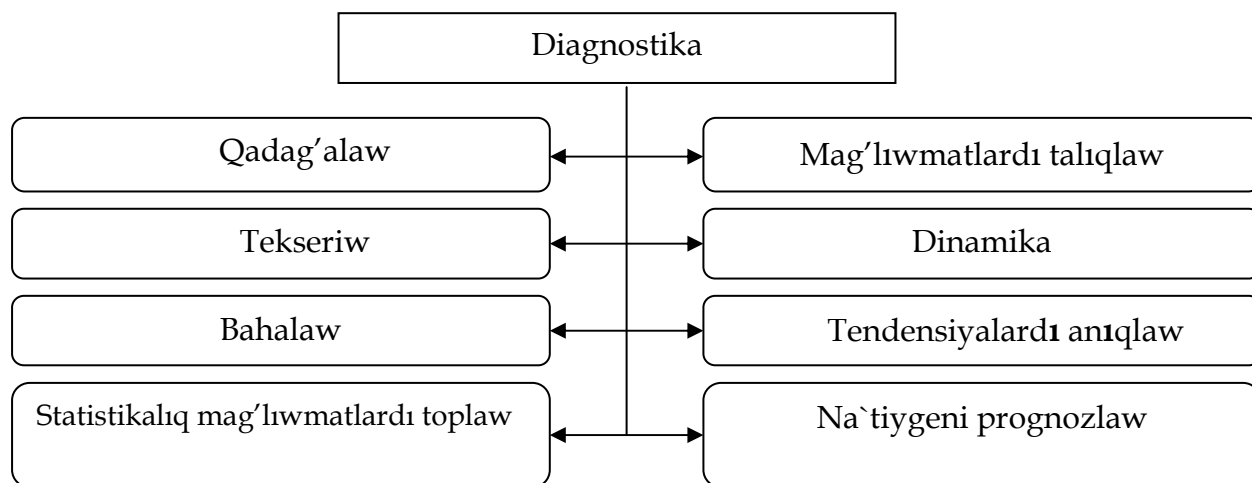
3. Oqıtıw nátiyjelerin tekseriw hám bahalaw ğ a qoyılatu ğ ın talaplar.

4. Oqıw iskerligi nátiyjelerin esapqa alıw túrleri, forması hám metodları.

5. Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám qániygeliklerin bahalaw kriteriyaları.

Oqıwshılar bilimin diagnostikalawdıń áhmiyeti. Oqıtıw diagnostikasınıń áhmiyeti haqqında sóylewden aldın diagnostika ğ a ulıwma jaqınlaw hám de diagnostikanı ámeliy pedagogikalıq iskerlik procesi sıpatında qabıl etemiz. Diagnostika-bul didaktikalıq process ótetu ğ ın bárshe sharayatlardı anıqlastırıw, onıń nátiyjelerin belgilew degendi ańlatadı. Diagnostikasız didaktikalıq procesti únemli basqarıw, bar sharayat ushın optimal nátiyjelerge erisiw múmkin emes. Tálim diagnostikasında aqıbetler, erisilgen nátiyjeler hám tálim al ğ anlıq parıqlanadı. Sonday-aq, tálim al ğ anlıqtı talıqlaw waqtında belgilengen maqsetti ámelge asırıwda erisilgen dáreje sıpatında da qaraladı. Didaktikalıq analizdiń maqseti oqıw procesin onıń iskerligi menen baylanıslı halda anıqlaw, bahalaw hám analizlew-

den ibarat. Joqarılarda ǵ ılandan bizge belgili, diagnostika tálım alıwshılardıń bilim, kónlikpe hám qániygeliklerin dástúriy tekseriwge salıstır ǵ anda keńirek hám tereńirek máni payda etedi. Tálimdi bahalaw yaki tekseriw tek nátiyjelerdi payda etedi, biraq olardıń kelip shı ǵ ıwın anıqlastırmaydı. Diagnostikalaw nátiyjelerin olar ǵ a erisiw jolları hám quralları, usılları menen qatnastı bahalaydı, tálım nátiyjesin támiyinlewshi process hám basqıshlardı anıqlaydı:

Diagnostikanın' tiykarg'ı quram lı bo'lekleri

Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám qániygeligin qada ǵ alaw, bahalaw diagnostikanıń zárúriy quram bólekleri bolıp esaplanadı. Olar pedagogikalıq texnologiyanıń eń áyyemgi usılı. Qada ǵ alaw hám bahalaw mektep ámeliyatı rawajlanıwının hár dayım ǵ ı sherigi bolıp kelgen. So ǵ an qaramay, búgin de bahalawdıń mazmunı, texnologiyaları haqqında qız ǵ ın pikirler dawam etpekte. Aldın bol ǵ a nınday pedagoglar bahalaw neni bildiretu ǵ ınlıǵın anıqlaw ǵ a urınbaqta. Olardıń pikirlerinshe, bahanıń:

- 1) tálım alıwshınıń ózlestiriw dárejesin anıq belgilewshi - sıpat kórsetkishi,
- 2) ol yaki bul tálım sistemasınıń joqarılı ǵ ı, kemshiliklerin kórsetiwshi kórsetkish ekenligi anıq belgileniwi zárúr.

Tálimdi bahalawda qarama-qarsı pikirlerdiń tuwılıwın ullı pedagog Ya.A.Komenskiy de aytıp ótken edi. Ol pedagoglardı ózleri iye bol ǵ an bahalaw huqıqınan durıs paydalanıw ǵ a shaqır ǵ an. Tálım alıwshılar ǵ a qara ǵ anda qada ǵ alawdıń ob'ektiv bolıwına erisiw didaktikalıq sistemalardıń tiykarında jatadı. Alımlardıń aytıwına qara ǵ anda, demokratiyalıq tálım sistemasında júzeki (formal) qada ǵ alaw bolmawı kerek. Didaktikalıq qada ǵ alaw tálimniń ózine say metodı sıpatında anıq kórsetilgen bilim beriwshi, rawajlandırıwshılıq ba ǵ dar ǵ a iye

bolıwı óz-ózin qadaǵalaw menen birlesiwı, eń dáslep, bilim alıwshınıń ózi ushın zárúr hám paydalı bolıwı lazım. Bilimlendiriw sistemasın demokratiyalastırıw bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qadaǵalaw hám bahalawdan emes, bálkim baha járdeminde oqıwǵa qızıǵıwshılıǵınıń quramalı formalarınan bas keshiwdi talap etedi. Bahalaw sistemasında baha xoshametlew usılı sıpatında bir qatar abzalılıqlarǵa iye.

Birinshi náwbetde, bahalawshı pikirler (ballar) qollanıwı múmkin bolǵan bahalaw nátiyjeleri shaxstıń jetiklik dárejesin belgilewge kómelesedi, bul bolsa qarсылıqlı tálim sharayatların jaratıwda zárúr faktor esaplanadı. Tálim (sonday-aq, baqlaw)dıń ıxtıyariyǵı principini menen bayıtılǵan baha burınǵıda oqıwshılar ushın majbúriy bolǵan tálimniń zárúriy usılınan jeke reyting – shaxstıń jámiyet-tegi abroyı kórsetkishin anıqlaw usılına aylanadı.

Tálim procesinde qadaǵalaw ham esapǵa alıwdıń wazıypaları. Tálim procesiniń zárúr quramalı bóleklerinen biri – qadaǵalaw hám esapqa alıw bolıp esaplanadı. Bul túsinikler ózine say mazmun hám ózgesheliklerge iye. Oqıtıwshı qadaǵalaw hám esapqa alıwdı durıs shólkemlestirse, oqıtıw procesiniń nátiyjeliligi artadı. Bunıń ushın oqıtıwshı oqıwshınıń oqıw materialların ózlestiriw dárejesin anıqlap beriwı kerek. Qadaǵalaw túsinigi tálim alıwshınıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqları dárejesin anıqlaw, ólshew ham bahalawdi ańlatadı. Anıqlaw hám ólshew bolsa tekseriw dep te ataladı. Tekseriw – qadaǵalawdıń quram bólegi bolıp, onıń tiykarǵı didaktikalıq wazıypası oqıtıwshı hám oqıwshılar ortasında keri baylanıstı támiyinlew, pedagog tárepinen oqıw materialın ózlestiriw haqqında obektiv xabar alınıwı, bilimlerdegi kemshilik hám nuqsanlardı óz waqtında anıqlawdı támiyinlew. Tekseriwdiń maqseti tekǵana oqıwshınıń bilim dárejesi, sıpatınǵana emes, sonday-aq, onıń oqıw miyneti kólemin de anıqlawdan ibarat.

Tekseriw sistemasındaǵı birinshi basqısh bilim alıwshılardıń bilim dárejesin aldınnan anıqlaw bolıp esaplanadı. Ádette, ol oqıw jılı basında oqıwshılar tárepinen aldınǵı oqıw jılında ózlestirilgen bilimleri dárejesin anıqlaw maqsetinde ótkeriledi. Bul sıyaqlı tekseriw, sonday-aq, oqıw jılınıń ortasında jańa bólim (kurs)dı úyreniwge kirisilgende de ótkiziliwi múmkin hám orınlı.

Bilimlerde tekseriwdiń ekinshi basqıshı hár bir temanı ózlestiriw procesindegi kúndelikli tekseriw. Kúndelikli tekseriw bilim alıwshılar tárepinen oqıw dástúrinde belgilengen ayırım elementlerdi ózlestiriw dárejesin bahalaw imkánın beredi. Bunday tekseriwdiń tiykarǵı wazıypası ayırım alınǵan belgili jaǵdaydı úyreniw. Bunday tekseriw forma ham metodları túrlishe bolıp, olar oqıw materialı mazmunın, quramalıǵı, oqıwshılardıń jası hám tayyarlıǵı, tálim basqıshı hám

maqsetleri, belgili pedagogikalıq sharayatlarına muwapıq belgilenedi. Tákirarlawshı tekseriw bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı tekseriwdiń úshinshi basqıshı esaplanıp, kúndelikli tekseriw sıyaqlı tematikalıq bolıwı múmkin. Jańa temanı úyreniw menen birge oqıwshılar aldın ózlestirgenlerin tákirarlaydı. Qaytadan tekseriw bilimlerde bekkemlewge kómelesedi, biraq oqıw isleri basqıshın anıqlaw, bilimlerdeń bekkemlik dárejesin bahalaw imkanın bermeydi. Bahalawdıń basqa forma hám metodları menen birge qollanılsa ǵ ana usı tekseriw kútilgen nátiyjeni beredi.

Tekseriwdiń tórtinshi basqıshı – oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların ayırım bólim yáki kurstıń ayırım teması boyınsha aralıq tekseriw esaplanadı. Házirgi tekseriwdiń máqseti – kurstıń túrli bólimlerinde úyrenilgen oqıw materialınıń strukturalıq elementleri ortasında ǵ 1 óz ara baylanıslardı ózlestiriw sıpatın bahalaw. Aralıq tekseriwdiń tiykar ǵ 1 wazıypası – tártiplestiriw hám ulıwma lastırıw.

Tekseriwdi shólkemlestiriwde besinshi basqısh bilim alıwshılardıń oqıtıw procesiniń hámme bólimlerinde iyelengen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı jumaqlawshı tekseriw hám esapqa alıw.

Ózlestiriwdiń jumaqlaw esabı hár bir sherek hám oqıw jılı aqırında ótkiziledi. Ol alın ǵ an bahalardı qosıp, ortasha arifmetikalıq baldı mexanikalıq tárizde shı ǵ arıwdan ǵ ana ibarat bolmawı kerek. Bul, dáslep, házirgi basqıshında belgilenen maqsetke muwapıq tárizde bar bilim dárejesi (sıpatı)n bahalaw. Tekseriwden basqa qada ǵ alaw óz ishine bahalaw (process sıpatında) hám baha (nátiyje sıpatında) da aladı. Ózlestiriw tabelleri, klass, topar jurnalları, reyting dáptershelyeri hám usı sıyaqlılarda bahalar shártli belgiler, kod signalları, eslew belgileri hám ta ǵ 1 basqalar baha kórinisinde belgilenedi. Oqıwshınıń ózlestiriw dárejesin bahalaw ushın qada ǵ alaw juwmaqları (nátiyjeleri) tiykar boladı. Bunda oqıwshılar jumısında sıpat hám mólsher kórsetkishleri esapqa alınadı. Mólsher kórsetkishleri kóbirek ballar yáki procentlerde sıpat kórsetkishleri bolsa joqarı, jaqsı, qanaatlandırarlı hám ta ǵ 1 basqa bahalawshı pikirler járdeminde qollanıladı. Hár bir bahalawshı pikirge aldınnan kelisilgen (belgilengen) ball, kórsetkish (máselen, orın - 1, 2, 3, 4 hám ta ǵ 1 basqa) belgilenedi. Bunda baha ólshew hám esaplawlar nátiyjesinde alınatu ǵ ın san emes, bálkim bahalawshı pikirge júklengen mánis ekenin umıtpaw kerek. Bahalawshı san sıpatında qollaw ǵ a berilip ketiwdiń aldın alıw ushın bir qatar mámleketlerde bahalar háripli (A, V, S, D hám ta ǵ 1 basqa) mániske iye. Bahanı ámeliyatta iyelegen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar menen mámleketlik bilimlendiriw standartına kóre ózlestiriliwi belgilengen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń ulıwma kólemi ortasında ǵ 1 qatnas sıpatında túsiniw (táriplew)den

bilim dárejesiniń mólsherlik mazmunı kelip shıǵadı. Ózlestiriw (oqıw xızmeti) kórsetkishi BqA/T júz procent qatnas tiykarında esaplanadı. Bunda:

B - ózlestiriw (oqıw xızmeti) bahası;

A - ámelde ózlestirilgen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarınıń kólemi;

T - ózlestiriw názerde tutılǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarınıń tolıq kólemi.

Kórinip turǵanınday, ózlestiriw kórsetkishi (baha) bul orında 100 procent - xabardı tolıq ózlestiriw hám 0 procent - onıń ulıwma ball emesligi ortasında boladı. Házirde, bahalaw funkciyası tálim dárejesin qollaw menen ǵana sheklenbeydi. Baha - pedagog ıqtıyarında ǵı oqıw, iskerlik motivaciyalıq xoshametlew, shaxsqa tásir kórsetiw usılı. Sonday ádil (obektiv) bahalaw tásirinde oqıwshılarda adekvat óz-ózin bahalaw, jeke tabıslarǵa kritikalıq qatnas júzege keledi. Usı sebepli bahanıń áhemiyeti, wazıypalarınń túrlisheligi oqıwshılar oqıw iskerliginiń hámme táreplerin sáwlelendiretuǵın hám olardı anıqlawdı támiyinleytuǵın kórsetkishlerdi izlep tabıwdı usınıs etedi.

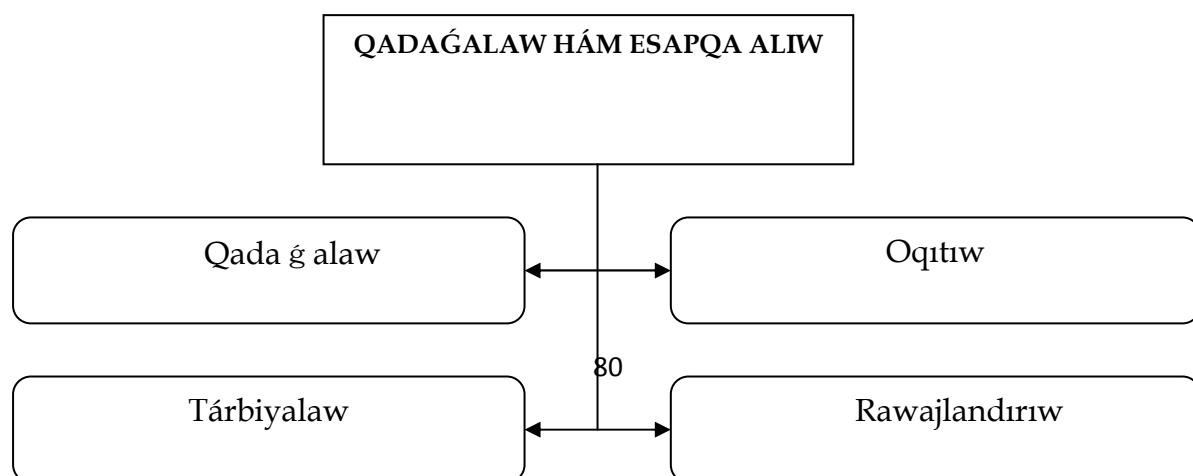
Esapqa alıw - bul oqıtıwdıń házirgi dáwirde oqıwshılar hám oqıtıwshı xızmetin ulıwmalastırıp, jumaqlastırıp demekdur. Oqıwshılardıń ózlestiriw nátiyjelerin esapqa alıwda tómendegilerge itibardı qaratıw lazım:

1) oqıw baǵdarlaması tiykarında tema hám bólimdi úyreniwde oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların hár tárepleme qadaǵalaw;

2) hár bir juwmaqlanǵan tema boyınsha oqıwshılardıń xızmeti haqqında juwmaq shıǵarıw;

3) ortasha arifmetikalıq maǵlıwmatlarǵa súyenip ǵana oqıwshılardıń ózlestiriw dárejesin bahalamaw;

4) oqıwshılardıń bar bilimlerine anıq gerekli maǵlıwmat beriw ushın olardıń bir neshe oqıw jılındaǵı statistikalıq ózlestiriw maǵlıwmatlarına tiykarlanıp analizlew. Demek, ózlestiriwdi qadaǵalaw hám esapqa alıw qadaǵalaw, oqıtıw, tárbiyalaw hám rawajlandırıw wazıypaların orınlaydı:

Qadaǵalawshı wazıypası oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qanday dárejede ekenligin anıqlawdan ibarat. Bul oqıw materialların úyreniwdiń keyingi basqışına ótiw imkaniyatların anıqlastıradı hám oqıtıwshınıń oqıw metod hámde usılların tuwrı tańlaǵanın qadaǵalaydı. Qadaǵalaw wazıypası oqıw materialların úyreniwdiń maqul jolların tabıw menen baylanıslı.

Oqıtıwdıń wazıypası oqıwshılardıń bilimin tekseriwde anıq kórinedi. Jańa temanı bekkemlew procesinde yáki úy wazıypaların tekseriwde oqıwshılardıń ótilgen temanı tákirarlawǵa olar ushın túsiniksiz bolǵan maǵlıwmatlardı bilip alıwlarına imkan jaratıladı. Sebebi topardaǵı basqa oqıwshılar juwap berip atırǵan oqıwshınıń pikirlerin dıqqat penen tıńlaydı hám aldın iyelegen bilimlerin bekkemlep, qosımsha maǵlıwmatlar menen bayıladı. Doslarınıń juwaplarına qosımsha qılıwǵa yáki ayılmay qalǵan sorawlarǵa juwap beriwge tayarlanıw arqalı úyrenilgen temanı anıqlastırıwǵa hárezet qıladı. Qadaǵalawdıń tárbiyalawshı wazıypası usınnan ibarat, oqıwshılar hár dayım tekseriwge tayar bolıw ushın sabaqlardı óz waqtında tayarlaydı, kewilashar oyınlardan ózlerin tıyıwǵa kúsh tawadı, intizamlılıqqa úyrenedi.

Sunday-aq, tekseriw hám bahalaw oqıwshınıń óz bilimleri hám iskerliklerin ózi erkin anıqlawǵa da járdem beredi. Ózindegi kemshiliklerdi kóre alıwǵa hám onı saplastırıw jolların izlewge járdemlesedi. Biraq oqıwshınıń bilimin bahalawda oqıtıwshı nahaqlıqqa jol qoysa, oqıwshı menen oqıtıwshı ortasında kelispewshilik kelip shıǵadı. Úy wazıypalarınıń bolsa hádden zıyat kóp bolıwı da oqıwshılardıń júzeki sabaq tayarlawına alıp keledi.

Eń tiykarǵısı, ózlestiriwdi esapqa alıw shaxstıń unamlı páziyetlerin rawajlandırıw, jaqsı oqıwǵa zawıq oyatıw, oqıw islerine hujdanan jantasıw, juwap beriwge tayarlanıwda erkin bolıwı hámde biliw xızmetin tereńlestiriwge baǵdarlanıwı kerek.

Eger qadaǵalawdıń oqıtıw hám tárbiyalaw wazıypaları tuwrı ámelge asırılsa, oqıwshınıń oylaw qáiletin rawajlandırıwǵa, ishki sezim hám ádep-ikramlılıq qásiyetlerin tárbiyalawǵa imkan beredi. Bul bolsa óz-ózinen qadaǵalawdıń rawajlandırıwshı wazıypasın keltirip shıǵaradı.

Tálim nátiyjelerin tekseriw hám bahalawǵa qoyılatuǵın talaplar. Oqıwshı-

lardıń bilim nátiyjelerin tekseriw hám bahalaw ǵa qoyılatu ǵın pedagogikalıq talaplar (bunı pedagog alım N.A.Sorokin táriyipinde beriwdi maqul dep taptıq) oqıtıw teoriyası hám ámeliyatında tómendegishe belgilengen:

1) hár bir oqıwshınıń oqıw xızmetin qada ǵalawdı talap etetu ǵın, klass yaqı topardıń oqıw isi nátiyjeleri oqıwshınıń jeke nátiyjeleriniń ornın almastırıw ǵa jol bermeytu ǵın qada ǵalawdıń individual anıqlaması;

2) qada ǵalawdı oqıtıw procesiniń hámme basqıshlarında: baslan ǵısh qabıl-lawdan sol bilimlerdi ámelde qollaw ǵa deyin bol ǵan basqıshlarında oqıwshılardıń oqıw xızmetiniń basqa tárepleri menen birgelikte alıp barıwdıń sistemalılı ǵı;

3) qada ǵalawdıń oqıtıw, tárbiyalaw hám rawajlandırıw wazıypaların orınlaytu ǵın, onı alıp barıw ǵa oqıwshılardı qızıqtıratu ǵın túrli formaları;

4) oqıw dástúriń hámme bólimlerin qorshap al ǵan, oqıwshılardıń teoriyalıq bilimleri, intellektual hámde ámeliy kónlikpe hám qániygeliklerin tekseriwden ibarat qada ǵalawdıń keń kólemliligi;

5) oqıwshılardı hár tárepten bilip almasdan turıp, oqıtıwshınıń qáte sheshimler shı ǵarıw, subektiv qatnasta bolıw ǵa jol qoymaslı ǵı, sonday-aq, ózlestiriw nátiyjelerin bahalawda baha ólshemlerine qatań ámel qılıwdı talap etetu ǵın qada ǵalawdıń ádilligi (obektivligi);

6) belgili klass (topar) oqıwshılarınıń oqıw islerin qada ǵalawda bárshe oqıtıwshılar tárepien qoyılatu ǵın talaplardıń bir qıylı bolıwı.

Joqarıda kórsetilgen talaplar ǵa ámel etiw arqalı qada ǵalawdıń isenimliligi artadı hám oqıw procesinde óz wazıypaların sheshiwge imkan jaratadı.

Oqıw xızmeti nátiyjelerin esapqa alıw túrleri, forma hám metodları. Pedagogika pání bilimlerdi óz waqtında qada ǵalaw hám bahalawdıń úsh wazıypası barlı ǵın ayırım uqtıradı:

1. Ózlestiriwdi qada ǵalaw hám bahalaw nátiyjelerine qarap mámleketlik bilimlendiriw standartları qanday orınlanıp atır ǵanlı ǵın qada ǵalanadı hám wazıypalar belgilenedi.

2. Bilimlerdi qada ǵalaw hám bahalaw nátiyjesinde oqıwshılarda bilimler jáne de keńeyedi. Bul menen bilimlendiriw orınları aldında tur ǵan bilim beriwshilik maqseti orınlanadı.

3. Oqıtıw principinde unamlı nátiyjeler jaslar tárbiyasına da tásir kórsetedi, olarda kóterińki rux, óz kúshine bol ǵan isenim hám qızı ǵıwshılıq payda etedi. Sonıń ushın da oqıtıw nátiyjelerin qada ǵalaw hám bahalaw oqıtıw sistemasınıń ajralmas bólegi. Mine usı wazıypalardan kelip shı ǵıp oqıwshılar oqıw xızmetin esapqa alıwdıń bir qatar forma hám metodları tiykarlan ǵan.

Hár bir pán boyınsha oqıwshınıń oqıw xızmetin qadaǵalaw hám bahalaw sherek yáki yarım jıllıq dawamında teń ráwishte alıp barıladı hám tómendegi qadaǵalaw túrleri arqalı bahalanadı:

- ✓ kúndelik qadaǵalaw;
- ✓ aralıq qadaǵalaw;
- ✓ juwmaqlawshı qadaǵalaw.

Kúndelik qadaǵalaw - bul úyrenilip atırǵan temalar oqıwshılar tárepinen qanday ózlestirilip atırǵanlıǵın teń ráwishte sabaq procesinde qadaǵalawdan ibarat. Bul qadaǵalaw oqıtıwshı tárepinen ótkerilip, oqıwshılardıń bilim dárejesin anıqlaw pánniń hár bir teması boyınsha kúndelik ballar qoyıp barıwdı názerde tutadı.

Aralıq qadaǵalaw - bul pán boyınsha ótilgen (temalar boyınsha jazba, awızeki, test formasında ótkeriledi) bir neshe temalardı óz ishine alǵan bólim boyınsha oqıwshılardıń bilimlerin anıqlaw.

Juwmaqlawshı qadaǵalaw - bu qadaǵalaw sherek yaki yarım jıllıq ushın belgilengen temalar tolıq ótilip bolınǵannan soń, ótilgen temalar boyınsha jazba, awızeki, test formasında ótkiziledi. Oqıwshılardıń iskerligin esapqa alıw metodları awızeki, jazba, test hámde ámeliy tapsırmalardı islewge tiykarlanǵan bolıwı múmkin.

Awızeki tekseriw. Bul metod bilimlerdi qadaǵalaw hám bahalawdıń bir qansha keń tarqalǵan dástúriy usıllarınan biri. Awızeki tekseriwdiń áhmiyeti sonnan kórinedi, oqıtıwshı oqıwshılarǵa úyrenilgen temanıń mazmunınan kelip shıǵıp, olardıń ózlestiriw dárejesin anıqlaydı. Awızeki tekseriw oqıwshılardıń bilimlerin tekseriwdi soraw-jwap usılı tiykarında ámelge asırıladı. Awızeki tekseriwde oqıtıwshı úyrenilip atırǵan temanı ayırım bólimlerge ajratadı hám olardı hár birinen oqıwshılarǵa sorawlar beredi. Biraq, oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw hámde olardıń tereń hám bekkem bilimge iye bolıwları ushın olardan usı yáki aldınǵı temanı ulıwma eske túsiriwdi talap qılıw múmkin. Kópǵana pánlerde awızeki tekseriw oqıwshılardıń juwapların jazba shınıǵıwları payda etiw tiykarında tolıqtırılıp barıladı. Máselen, oqıwshılardıń "qospa gápler" temasın qanday ózlestirgenliklerin tekseriwde mine usınday jol tutıw múmkin. Olar óz juwapların dálillew ushın mısál keltiredi.

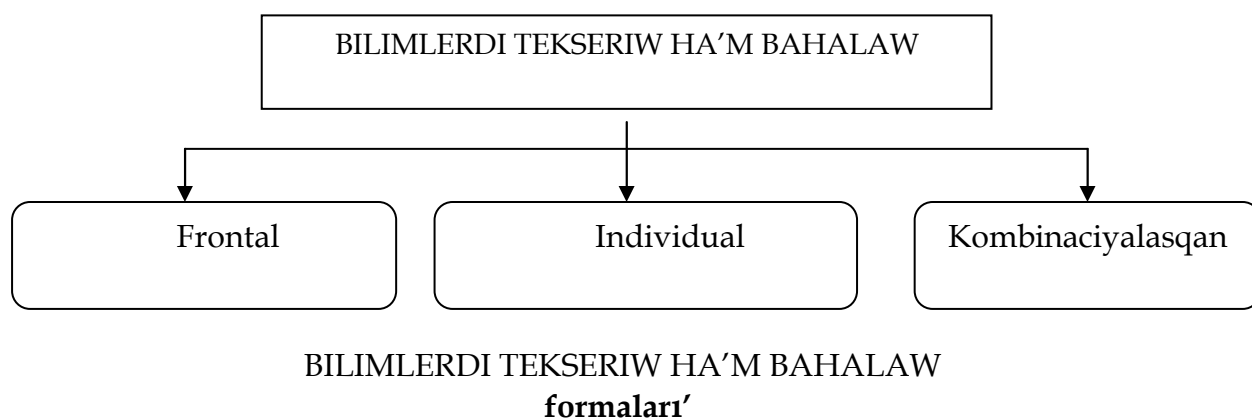
Bul mısallardı doskaǵa jazıp, sintaksislik hám grammatikalıq tárepten talqılaydı. Matematika, fizika hám ximiyadan awızeki tekseriw qaǵıydaǵa muwapıq mısál hám shınıǵıwları ámeliy kónlikpe hám uqıplılıqlardı bahalaw máqsetinen kelip shıǵıp sheshedi. Keń tarqalǵanlıǵı hám paydalı ekenligine

qaramay oqıwshılardıń bilimlerin qadaǵalaw hám bahalawda awızeki tekseriw ayırım kemshilikl

erge de iye. Sonnan, onı qollaw principinde:

- salıstırmalı kóp miynet sarıplanadı;
- sabaq barısında 3-4 oqıwshınıń ǵana bilimin tekseriw múmkin.

Usı sebepli oqıwshılardıń bilimlerin qadaǵalaw hám bahalawdıń nátiyjeli-
ligin támiyinlew ushın túrli formalardan paydalanıladı.

Awızeki frontal tekseriw oqıwshılardan awızeki soraw bolıp, olar toparlarǵa qaratilǵan sorawlarǵa juwap beredi. Bunday tekseriwde juwaplar qısqa boladı. Usı soraw kópshilik oqıwshılardı qadaǵalawdı támiyinleydi hám pútin topardı aktivlestiredi, biraq oqıwshılardıń pikirlewin ósirmeydi. Bunday nuqsanlar individual sorawda kózge taslanbaydı. Biraq sorawdıń bul formasına topardaǵı basqa oqıwshılardıń tolıq orınlawına erisiw júdá qıyın. Kombinaciyalanǵan (tezlestirilgen) tekseriwde oqıtıwshı bir neshe oqıwshını bir waqıtta doskaǵa shaqıradı, biri awızeki juwap beredi, 3-4 topar oqıwshı bolsa kartochkalar boyınsha jazba jumıstı orınlaydı hám taǵı basqalar. Bul tekseriwdiń quramalı usılı bolıp, oqıtıwshıdan jeterli dárejede tájiriybe hám dıqqatların topardaǵı hámme oqıwshılarǵa bólistirip biliwdi talap etedi.

Jazba tekseriw - oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qadaǵalaw hám bahalawdıń eń paydalı usıllarınan biri bolıp, olardıń iskerlik qábiletlerin bahalaw imkanın beredi. Usı usıldın áhmiyeti sonnan ibarat, oqıtıwshı ayırım tema yaki oqıw dástúriń belgili bólimin ótip bolǵanınan keyin oqıwshılardıń bilimlerin qadaǵalaw hám bahalawdı payda etedi. Jazba tekseriw shınıǵıw, yaǵnıy, diktant jazıw hám de túrli qadaǵalaw hám óz betinshe jumıslardı orınlawda úyde de ámelge asırıwǵa imkan beredi. Usı principte oqıtıwshınıń orınlanǵan jumıstı

penen tanısıp shıǵıwı, onıń sıpatın tekseriwı ushın kóp miynet hám waqıt sarplanadı. Ámeliy shıǵıwılardı orınlawǵa tiykarlanǵan tekseriw. Orınlanıp atırǵan ámeliy háreketler (sport, miynet háreketleri)niń durıslıǵın baqlaw yáki alınǵan nátiyjelerge tayanıwınan ibarat bolıwı múmkin.

Oqıwshınıń hámme sabaq dawamındaǵı barlıq xızmetlerin qadaǵalaw tekseriwdiń bir túri bolıp, ol oqıwshınıń sabaqtaǵı qatnası ushın ball qoyıw menen jumaqlanadı. Bul oqıwshını hár dayım háreket etiwge hám belsendilikke shaqıradı.

Hámmege málim, búgingi kúnde bilimlendiriw sistemasında reyting qadaǵalawdan keń qollanılmaqta. Reyting degende bahalaw, tártipke keltiriw, klassifikacijalaw, bir hádiyseni aldınnan belgilengen shkala boyınsha bahalaw túsiniledi.

Shkalalaw – anıq principlerdi cifrlar sisteması járdeminde modellestiriw. Onıń túrli usılları sıpat anıqlamasınıń muǵdarlıq ózgeriwlerge aylandırıwǵa járdem beredi.

Bilimlendiriw reformalardı ámelge asırıw principinde oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların qadaǵalaw hám bahalaw da jańasha mazmun payda etedi. Mámleketlik bilimlendiriw standartlarınıń islep shıǵılǵanlıǵı, jańa oqıw dástúriń ámeliyatqa engizilgenligi, erkin hám erkin pikirlewshi shaxstı tárbiyalawǵa qaraǵanda joqarı talaptıń qoyılıp atırǵanlıǵı, oqıtıw ámeliyatına pedagogikalıq texnologiyalardıń kiritilip atırǵanlıǵı, oqıwshılardı kásipke baǵdarlaw máqsetinde psixologiyalıq hám pedagogikalıq diagnostika hámme túrdegi tálim mekemelerinde keń kólemde ámelge asırılıp atırǵanlıǵı sıyaqlı jaǵdaylar kózge taslanıp atırǵan bir waqıtta oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı eń paydalı forma, metod hám usıllar járdeminde qadaǵalaw hámde bahalaw zárúr áhmiyetke iye.

Oqıwshılar bilimin bahalawdıń bes ballıq sistemasınıń eskirgenligi, zaman talaplarına juwap bere almaǵanlıǵı onıń reyting sisteması tiykarında bahalaw usılı menen almastırıwdı talap etdi. Usı orında "Qanday sebeplerge kóre bes ballıq bahalaw sisteması ózin aqlamaydı?,- degen sorawǵa juwap beriw orınlı:

Birinshiden, Ózbekistan Respublikasınıń "Kadrlar tayarlaw Milliy dástúri" tálimdi dekmokratiyalıq hám insanparwarlıq principler tiykarında rawajlandırıwdı názerde tutadı. Bes ballıq bahalaw sisteması qatań dárejede, oqıtıwshınıń jeke húkimranlıǵın támiyinlewge xızmet etip kelgen. Demek, usı principte talap hám ámeldegi jaǵday bir-birine muwapıq kelmeydi.

Ekinshiden, bahalaw ólshemi oqıtıwshı hám oqıwshı ortasında túsinbewshilikti keltirip shıǵarıwǵa emes, kerisinshe, óz ara belsendilik, bir-birin túsine alıwları ushın xızmet qılıwı lazım.

Úshinshiden, bahalaw ólshemi tek ǵana oqıwshılar tárepinen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń ózlestiriliw dárejesin qadaǵalaw ushın ǵana emes, bálkim oqıtıwdı bahalawdıń belsendi kómekshisine aylanıwı zárúr.

Bahalawdıń bes ballıq sisteması birden beske shekemgi parqlanıwshı dáslepki bahalar qoyıw tártibin bildirip, bahalar ortasında qosındısınıń ortasha arifmetikalıq mánisi tiykarında shereklik (jıllıq) bahanı belgilewden ibarat.

"Reyting" inglizshe sóz bolıp, onıń sózlik mánisi insan iskerligindegi jaqsı hám jaman tárepleriniń hár dayım ózgerip turıwın ańlatadı. Reyting sisteması oqıwshılardıń bilim dárejesin qadaǵalaw túri, metodı hám formaları bolıp, onıń járdeminde oqıw pání tálim standartınıń hámme imkaniyatları boyınsha ózlestirilgen bilimler tárepin bahalaw principin támiyinlep beredi.

Reyting sistemasında ózlestiriw nátiyjesi qadaǵalawdıń kórsetilgen hámme formalarınan ótiw principinde toplanǵan ballardı qosıw jolı menen anıqlanadı. Hár bir baqlaw túri ushın 10 balldan bólistirilgende (oqıw pání ushın 100 ball esabında) oǵan 7, 5, 8, 7 ball qoyılsa, oqıwshınıń sherek yáki yarım jıllıq ushın toplanǵan balı 27 baldı quraydı, bul bolsa 55 procentten kem, sonın ushın ol jeterlishe reyting baldı toplamaǵansha hám hámme qadaǵalaw formasınan ótpegenshe attestaciya qılınbaydı. Demek, reyting sisteması alınǵan baha menen iyelengen bilim ortasında qarama-qarsılıq kelip shıǵıwınıń aldın aladı.

Reyting sisteması jáne bir qatar abzallıqlarǵa iye, sonnan:

- oqıtıw procesinde bahalaw sisteması imkaniyatların keńeytiw;
- oqıwshı bilimin eń ádalatlı ólshemler járdeminde anıqlaw;
- oqıtıwdı standartlastırıw principini ushın zárúr imkaniyatlardı ashıp beriw;
- bilimlendiriw standartlarında kózde tutılǵan oqıw dástúrine kirgen májbúriy iqtıyarıy temalardıń tolalıǵınsha ózlestiriliwi;
- oqıwshılarda óz ústinde óz betinshe islewge umtıw, óz betinshe pikir júritiw, bilimlerdi iyelewge qaraǵanda izbe-izlik penen jantasıw júzege keledi;
- oqıwshılarda tómen baha alıwǵa bolǵan qorqınısh joǵalıp, onıń ornına bilimlerdi iqtıyarıy ózlestiriw, bar kemshilik hám nuqsanlardı saplastırıw jolında óz betinshe islew imkaniyatı jaratıladı. Basqasha aytqanda, qorqınısh ornına umtıw, rejlestiriw, háreket qılıwǵa imkaniyat tuwıladı, úyreniwge qaraǵanda qızıǵıwshılıq artadı.

Biraq, búgingi kúnde de mektep ámeliyatında bes ballıq bahalaw sistemasınan paydalanıp atırǵanlıǵı sebepli pedagoglar usı sistemanıń xoshametlewshi rolin arttırıw jolların izlemekde. Bul haqqında bir neshe usıllardan paydalanılmaqta.

Atap aytqanda:

1) bahalardı qosıw hám alıw simptomları menen ańlatıw. Klass jurnalların júrgiziwdiń ámeldegi qaǵıydaları ańlatpalıq belgili bahalardı qollawǵa imkan bermeydi. Sol sebepli pedagog kelisip, klass jurnalına anıq bahalardı qoyadı, plus-minuslardı bolsa jeke dáptershesinde jazıp baradı;

2) cifrdı ballıq baha (qoshımsha baha) menen toltırıwı. Bul usıl instruktiv qadaǵalawlarǵa iye emes, biraq pedagoglar tárepinen kem qollanıladı, biraq, bul usıl sabaq dawamında usısız da jetispewshiligi seziletuǵın waqıttı kóbirek sarıplawdı talap etedi;

3) oqıtıwshınıń kúndelik dápterine baha qoyıw menen birge ata-analar ushın esletpelerdi jazıwı. Bul usıl oqıwshınıń shańaraq aldındaǵı juwapkershilikti kúsheytiwge qaratıladı. Tómenдеgi jaǵdaylar názerge alınbasa, bunda birar ózgeshelik joq. Kúndelikte belgilengen jazıwlar mazmunı menen tanısıw olardıń tiykarınan teris mazmunda ekenligin kórsetedi. Bizge belgili, teris pikirler oqıwshılarda tálim alıwǵa bolǵan xoshametti joq etedi. Izertlew nátiyjeleriniń kórsetiwinshe, 5-6-klass oqıwshılarında bilim alıwǵa bolǵan xoshamettiń tómenleniwiniń támiyinlewshi faktor - sol kúndelikdegi teris mazmundaǵı belgilewler esaplanadı.

4) kommunikativlik motiv – klasslaslarınıń qarım-qatnası, pikiri, kózqarasları. Oqıwshılar ózi menen jaslılardıń múnásibeti, pikirlerine itibarsız qaramaydı. Pedagog mine usı faktordan paydalana alıwı zárúr, biraq onı sistemalastrıw jaramaydı, sebebi, bunday jaqınlaw da oqıwshılarda bilim alıwǵa bolǵan xoshametti pásiytedi. XIX-XX ásir baslarında gimnaziyalarda usınday qaǵıyda joqarı bolǵan: oqıwshını jámiyet aldında maqtaw múmkin, biraq urısıw múmkin emes. Búgin de oqıtıw ámeliyatında mine usı qaǵıydaǵa ámel etiw paydalı.

5) kommunikativlik tásirdi kúsheytiriw, bul orında oqıwshılardı óz klasslaslarınıń jeńisleri hám jeńilislerin seziw, oǵan járdem kórsetiwge úyretiwden ibarat;

6) ózlestiriw ekranlarınan paydalanıw. Klasstaǵı ekran asıp qoyılıp, onda oqıwshılardıń hámme baha kórsetkishleri belgilep barıladı. Bunıń kemshiligi ayrıqsha ózlestiriwshilerde menmenlik, tómen ózlestiriwshilerde bolsa biypárwalıq júzege keledi. Bunday jaǵdaydıń aldın alıw ushın oqıwshılardı xabardı tuwrı qabıl qılıwǵa úyretip barıw zárúr.

7) óz-ózi menen jarıs oylap tabıw, hár hápte aqırında oqıwshı óz iskerligin analiz etedi. Juwmaqlanǵan háptede ózlestiriw páseyse, hátte ol bilimli bolıp qalaberse de oqıwshı jarıslarda utıladı. Kerisinshe, kúshsiz oqıwshı juwmaqlanǵan háptede jaqsı úlgerse, jeńiske erisken esaplanadı. Óz-ózi menen jarısta hámme oqıwshılar teń sharayatta boladı, yaǵnıy, tómen ózlestiriwshi oqıwshı bir tómen bahanı kem alsa, jeńiske erisken, ayrıqsha bahalarǵa oqıytuǵın oqıwshı bolsa bir

joqarı bahanı kem al ğ an bolsa jeńiledi. Anıqlan ğ anday, bul usıl ózlestiriw ushın emes, bálkim ózlestiriwin jaqsılaw ushın xızmet etedi.

Qada ğ alawshı sorawlar:

1. Oqıtıwdı talqılaw degen ne? Onıń mánisin ashıp beriń.
2. Oqıtıwdı bahalaw yaki tekseriwden talqılawdıń ortasına ğ ı parqı nede?
3. Bahalaw hám tekseriw túsinińler túsindirip beriń.
4. Tekseriw sisteması qanday bóleklerden qural ğ an?
5. Oqıwshılardıń tekseriwden tısqarı óz ishine qanday túsinińlerdi aladı?
6. Oqıtıw procesinde bahalaw hám esapqa alıwdıń wazıypaları nelerden ibarat?
7. Oqıw xızmeti nátiyjelerin bahalawdıń qanday túrleri bar.
8. Bahalawdıń formaları haqqında aytıń
9. Oqıwshılar xızmetin bahalawdıń qanday metodların bilesiz? Olardıń hár biri haqqında ma ğ lıwmat beriń.
10. Reyting sisteması degen ne? Ol qanday abzallıqlar ğ a iye?
11. Qaysı sebeplerge kóre bes ballı bahalaw sisteması ózin aqlamadı?
12. Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların bahalaw ólshemlerin túsindirip beriń.

Test tapsırmaları:

1. Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların tekseriw tómenдеgi wazıypalardı orınladı:
  - a) bilim beriwshi, tárbiyalawshı, rawajlandırıwshı;
  - v) oqıtıw, shólkemlestiriw, sistemalastırıw;
  - s) bahalaw, oqıtıw, tárbiyalaw;
  - d) ulıwmainsanıylıq, gumanistlik, demokratiyalıq.
2. Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń juwmaqlawshı bahalawı degen ne?
  - a) oqıwshılardan soraw;
  - v) jańa bilimlerde bekkemlewde soraw;
  - s) bólim aqırında, sherek aqırında, yarım jıl yaki oqıw jılı aqırında soraw;
  - d) sabaq aqırında soraw.

Ádebiyatlar:

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997.
2. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997.
4. Mavlonova R. va boshq. Pedagogika. - Toshkent, O'qituvchi, 2001.
5. Подласой И.П. Педагогика. Новый курс. В 2 кн. 1. - Москва, Владос, 1999.
6. Белозертцев Е.П. Образ и смис русской школы - Волгоград, 2000.
7. Zunnunov A., Mahkamov U. Didaktika. -T.: Sharq, 2006.
8. Mavlonova R., Tóraeva O., Holiqberdiev K. Pedagogika. -T.: «Óqituvchi», 2001.
9. Qosnazarov Q., Pazilov A., Tilegenov A. Pedagogika. Nókis, 2009.

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
Didaktika – oqıtıw teoriyası sıpatında. Oqıtıw procesi ulıwma sistema sıpatında. Oqıtıw principi.....	4
Orta arnawlı kásip-óner bilimlendiriwi mazmunı. Mámleketlik bilimlendiriw standartları.....	13
Oqıtıw metodları hám quralları.....	34
Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń túrleri hám formaları. Sabaq-oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń tiykargı forması sıpatında.....	54
Oqıwshılardıń bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin diagnostikalaw (bahalaw)	76
Ádebiyatlar	89

Dúziwshiler:

Berdanova Peruza Uzaqbaevna - Ájiniyaz atında ğ1 Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrasınıń baslı ğ1, pedagogika ilimleriniń kandidatı

Abdalieva Peruza Isaevna - Ájiniyaz atında ğ1 Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrasınıń assistent oqıtıwshısı

Oteniyazova Shaxida Esbosinovna - Ájiniyaz atında ğ1 Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrasınıń assistent oqıtıwshısı

DİDAKTİKA

(oqıw-metodikalıq qollanba)

Bas redaktor	<i>K. M. Koshanov</i>
Redaktor	<i>A. M. Abdukarimova</i>
Tex.redaktor	<i>E. K. Iskenderova</i>
Korrektor	<i>A. M. Sarıbaeva</i>
Operator	<i>N. Nisanbaev</i>

Ájiniyaz atında ğ1 NMPİ redakciya-baspa bólimi

Ájiniyaz atında ğ1 NMPİ baspaxanasında basıl ğ an. 2016-j.
Buyırtpa № ____. Nusqası ---- dana. Formatı 60x84. Kólemi 3 b.t.
230105, No`kis qalası, A. Dosnazarov ko`shesi-104. Reestr №